

K. STANJUKOVIŠ
**kummalise
saladuse
jälil**

A-29397

K. STANJUKOVIŠ
kummalise
saladuse
jälil

ekspeditsiooni päevikust

Kirjastus „Valgus“ • Tallinn 1968

91 (N)
S 80

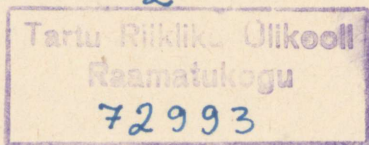
Originaali tiitel:

Кирилл Станюкович.
ПО СЛЕДАМ УДИВИТЕЛЬНОЙ ЗАГАДКИ
(Из дневника экспедиции)
Издательство ЦК ВЛКСМ «Молодая Гвардия» 1965.

Tõlkinud *H. Heinoja*

Kaane kujundanud *J. Arrak*

2

Eessõna

Kirill Vladimirovitš Stanjukovitši raamat on kirjutatud lähedases minevikus aset leidnud sündmuste alusel, mis tookord Pamiiri uurijaid tõsiselt erutasid.

Probleem metsinimese olemasolust Aasia kõrgmäestikust ei ole uus: juba XIX sajandi lõpul saabus aeg-ajalt teateid, et Himaalajas rännanud inimesed on lumel näinud lumeinimese, jeeti, nagu teda siin kutsutakse, jälgi, ning et kohalikud elanikud on kohanud ka jeetit ennast. Need kuuldused tugevnesid seoses 1953. aastal Tšomolungmale korraldatud ekspeditsiooniga.

1958. a. viisid teadusemaailma ärevusse uued Pamiirist saadud teated lumeinimesest. Teda oleks nagu nähtud Baljand-Kiiki jõel Fedtšenko jääliustiku lähedal, hiljem pandi need teated aga kahtluse alla.

Seepärast otsustaski NSV Liidu Teaduste Akadeemia seda küsimust üksikasjaliselt uurida ning määras selleks spetsiaalse komisjoni.

Komisjoni poolt kogutud andmeist selgus, et kõige enam teateid lumeinimese kohta pärineb Pamiirist.

Just siia otsustatigi saata ekspeditsioon. Ekspeditsioon pidi läbi uurima kõige raskemini juurdepääsetavad elamiseks kohased Pamiiri rajoonid, mille looduslikud tingimused võimaldaksid inimese eksisteerimist. Otsustati uurida läbi Sarezi järve ja Baljand-Kiiki jõe ümbrus Fedtšenko liustiku lähedal.

Pamiiri ekspeditsiooni ülemaks määrati K. Stanjukovitš, käesoleva raamatu autor.

K. Stanjukovitš jutustab üksikasjalikult raskustest, mis ekspeditsioonil tuli ületada. Ei tohi unustada, et ekspeditsiooni varustamine ja komplekteerimine lühikese aja jooksul oli väga keeruline, sest ekspeditsioon pidi haarama peaaegu kõik loodusteaduse harud, et uurida probleemi tervikuna. Tähtis polnud ainult selle selgitamine, kas lumeinimene eksisteerib, vaid oli vaja anda ka uuritavate Pamiiri rajoonide floora ja fauna põhjalik kirjeldus.

Stanjukovitši ekspeditsioon tuli kõigi talle antud ülesannetega suurepäraselt toime. Pamiiri kõrgmäestiku üli-rasketes tingimustes õnnestus ekspeditsioonil igakülgsest läbi uurida määratud rajoonide looduslikud iseärasused. Eriti rasked olid rännakud mööda lund kevadel ja sügisel. Need rännakud on tegelikult teaduse tõelised kangelas-teod, mis annavad tunnistust uurijate erakordsest kohuse-truudusest. Jäid ju teadlased pärast ettenähtud rajoonide hoolsat suvist läbiuurimist mägedesse talveni, et saada teada, kas lumeinimest pole järsku võimalik kohata talve-oludes.

Ekspeditsioon ei avastanud mingeid jälgi lumeinimesest.

Mõned entusiastid, kes kalduvad lumeinimese olemas-olu Aasia lõunaosa kõrgmägedes reaalseks pidama, kinnitavad, et lumeinimest ei otsitud küllalt põhjalikult ja õigesti. Aruanne ja materjalid, mis K. Stanjukovitš esitas Teaduste Akadeemiale, tunnistavad aga vastupidist. Ega Teaduste Akadeemia presiidium, kuulunud ära ettekande ekspeditsiooni tulemuste kohta, ilmaaegu tunnistanud, et ekspeditsiooni ette seatud ülesanded on täidetud ja et edasised metsinimese otsimised Pamiiris on kasutud.

S. V. OBRUTŠEV,
NSVL TA kirjavahetajaliige,
NSVL TA lumeinimese uurimise komisjoni
endine esimees

AUTORILT

1953. a. maikuus sooritasid alpinistid šerpa Norgay Tenzing ja inglane Edmund Hillary esimese tõusu maailma kõrgeimale mäetipule Tšomolungmale (8880 m), mis asub Himaalajas, Nepaali ja Hiina piiril. See sündmus äratas kogu maailmas huvi Himaalaja, tema looduslike iseärasuste, taime- ja loomariigi vastu. Uuesti löid lõkkele ka kuuldused lumeinimese olemasolust Himaalajas. Ajakirjanduses ilmusid jutustused lumeinimestest, kohtumistest nendega, nende jälgede fotod. Algas suur vaidlus fotode ümber. Kõneldi, et lumeinimese jälgi on leitud mitu korda varemgi, 1951. aastal esitas nende foto inglise maadeuurija Erik Shipton. Arvati, et niisugused jäljed võis jätta olend, kes oma arengult seisab ahvi ja inimese vahel.

NSV Liidu Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliikme S. V. Obrutševi arvates sarnanesid jäljed meie esivanema neandertallase omadega. Pole midagi imestamisväärset selles, et nad suurt teaduslikku huvi äratasid. Seniajani võime ju oma esivanemate üle otsustada ainult üksikute maa sees säilinud skeletiosade järgi.

Nüüd aga tekkis lootus kohata inimese elusat esivanemat või mingisugust teadusele siiani tundmatut lähedast sugulast. Kui ta leiaksime, oleks hoopis kergem otsustada inimese põlvnemise ning meie esivanemate anatoomia ja psühholoogia üle. Raske on ette kujutada, missugust tohutut kasu oleks toonud niisuguse eelajaloolise inimese

vahetu uurimine evolutsiooniteooria, arheoloogia, paleontoloogia ning isegi kaasaegse meditsiini, füsioloogia ja anatoomia arengule.

Lumeinimese eksisteerimist kinnitasid ka Everesti ümbres elavate šerpade jutustused. Sinna kihutanud ajakirjanikud teatasid, et mõned kohalikud elanikud — karjused, kütid — on näinud mitte ainult imelikke jälgi, vaid ka lumeinimest ennast, et ta on umbes inimese pikkune, karvaga kaetud, käib kahel jalal, ta nägu on lame, karv katteta, et ta väldib inimesi ja seepärast võibki teda kohata vaid haruharva. Huvi salapärase olendi vastu oli nii suur, et viis terve rea ekspeditsioonide organiseerimiseni, mis kõik suundusid Nepaali lumeinimest otsima.

1954. aastal saatis sinna ekspeditsiooni inglise ajaleht „Daily Mail“. Ekspeditsioonist osavõtjad teatasid, et nad avastasid Pangbotsi ja Khimdžungi kloostrites skalbi, aga hiljem ka mumifitseerunud käe, mis kuuluvat lumeinimesele.* Selle ekspeditsiooni töötulemused on avaldatud kahes raamatus: Ch. Stonori „Šerpad ja lumeinimene“ ja R. Izzardi „Mööda lumeinimese jälgi“ (vene keeles anti välja 1958. ja 1959. a.).

Lumeinimeste otsingud jätkusid Himaalajas ka hiljem. Mõne aasta jooksul käis seal mitu ekspeditsiooni — ameerika oma eesotsas P. Barne'i ja J. Russelliga, inglise, šveitsi ja teised ekspeditsioonid. Nende tööde tulemustest andis ülevaate S. V. Obrutšev artiklis, mis ilmus ajakirja „Priroda“ 1959. a. 10. numbris.

Meil Nõukogude Liidus liikusid Pamiiri kõige raskemini ligipääsetavate rajoonide elanike hulgas samuti kuuludused lumeinimesest või golub-javanist, nagu teda seal nimetatakse. Kuid teadlased ei omistanud sellele tõsist tähelepanu. Huvi selle küsimuse vastu tärkas meil pärast seda, kui 1958. a. jaanuaris ajalehes „Izvestija“ trükiti ära vestlus hüdroloog A. Proniniga, kes kinnitas, et ta Pamiiris Baljand-Kiiki jõesuudme juures oli näinud lumeinimest.

Paljud õppeasutused ja spordiühingud otsustasid saata alpinistide grupid Pamiiri lumeinimest otsima.

Puhkesid vaidlused. Taškendi ajalehtede veergudel käis diskussioon A. Pronini ning rea alpinistide ja Pronini eks-

---

* Hiljem osutusid kõik need teated ebaõigeiks. *Aut.*

peditsiooni kaastöötajate vahel, kes kinnitasid, et vahe-
maa Pronini ning salapärase olendi vahel oli liiga suur sel-
leks, et eraldada lumeinimest karust või mõnest teisest
loomast.

Teadlaste arvamused läksid lahku. Ühed arvasid, et
lumeinimene eksisteerib, et kõik jutud temast ei saa olla
väljamõeldis. Elavad ju nii Himaalajas, Nepaalis kui ka
Pamiiris karud ja teised loomad, kes on golub-javanile
lähedased oma toitumisviisilt. On vaja ainult otsida ja
lumeinimene leitakse.

„Tõenäoliselt on ta väga ettevaatlik ja liigub ainult
öösel,“ rääkisid nad, „seepärast ongi lumeinimest kohata
äärmiselt raske. Hulk mägedes töötanud ekspeditsioone
pole näinud lumileopardi, ometi ei kahtle tema olemasolus
keegi.“

Hüpoteesi poolt, et lumeinimene tõepoolest eksisteerib,
rääkis ka see, et kohtumised oletatava golub-javaniga leid-
sid aset asustamata rajoonides. Lumeinimene näis elavat
inimeste poolt asustatud ala piiri taga.

Lumeinimese eksisteerimise hüpoteesi vastased tuletasid
meelde, et kuuldused ja legendid ei vasta pahatihti tege-
likkusele. Ei saada me ju ekspeditsioone kodukäijate või
metsavaimude otsingule, ehkki tänapäevani leidub ini-
mesi, kes kinnitavad end neid näinud olevat.

Lõpuks toetusid golub-javani eksisteerimise hüpoteesi
vastased asjaolule, et selles Pamiiri rajoonis elutsevad loo-
mad on toiduga kindlustatud ainult suvel. Talvel pole
Pamiiri kõrgmäestikus karulgi midagi süüa ja ta langeb
talveunne. Ahvid aga, rääkimata antropoidsetest (inime-
sele lähedastest) ahvidest, ei maga talveund. Kõigele lisaks
valitseb kõrgmägedes talvel väga tugev külm; aluskarv-
katet neil ahvidel aga pole. Peale selle on raske uskuda,
et nii suurt looma seni ajani avastatud pole. Lumileopardi
kohata on tõepoolest väga raske, aga vastava soovi korral,
kui spetsiaalselt sellele pühenduda, võib teda kindlasti
näha.

Hüpoteesi mitteuskuvad teadlased tõid ette teisigi argu-
mente.

„Pamiiris ja Himaalajas elavad inimesed juba väga
kaua,“ rääkisid nad, „on võimatu, et ühel ajal samal terri-
tooriumil oleksid paralleelselt arenenud algeline lumeini-
mene ja meie hoopis täiuslikum esivanem. Meie esivane-

mad oleksid juba kiviajal primitiivsed lumeinimesed välja tõrjunud — niisugune on bioloogia seadus."

Ma ise kahtlesin tugevasti golub-javani reaalsuses, kuid olid ju olemas materiaalsed asitõendid, mis kinnitasid ta eksisteerimist: nepaali kloostrite reliikviad — skalp ja käsi, ning kõigele lisaks kaks mulle lähedast inimest, kes suurepäraselt tundsid Pamiiri ja keda ma piiritult usaldas, olid absoluutselt veendunud, et lumeinimene on olemas.

Üks oli kuulus geoloog S. Klunnikov, väga asjatundlik Pamiiri-uuriija, kes juba palju aastaid oli otsinud lumeinimest. Teine oli Mamat Taštambekov, põline pamiirlane, kellega ma hulk aastaid koos olin töötanud, ühest katlast söönud, kõrvuti maganud. Mõlemad uskusid kaljukindlalt, et lumeinimene tõesti eksisteerib. Nad ei väitnud, et on teda näinud, seda mitte, tegemist on läbinisti ausate inimestega — nad lihtsalt olid veendunud ta olemasolus.

Sellepärast andsingi oma nõusoleku osavõtuks golub-javani otsimisest, rääkimata sellest, et need otsingud tõotasid mind viia niisugustesse kaugetesse, raskesti juurdepääsetavatesse ja täiesti läbiuurimata paikadesse Pamiiris, kuhu pääsemisest ma juba ammu olin unistanud.

Kompleksse Pamiiri-ekspeditsiooni peälesanne oli selgitada, kas Pamiiris elab lumeinimene ja kas ta võis seal varem elutseda. Peale selle tahtsime tundma õppida Kesk-Pamiiri vähe uuritud ja raskesti ligipääsetavate rajoonide loomastikku, koguda seal kasvavatest taimedest herbaarium, koostada suure ala geobotaanilised kaardid, selgitada terve rida arheoloogia- ja etnograafiaalaseid probleeme. Need rajoonid — Sareži järve ja Baljand-Kiiki jõe basseiniid — olid botaanika, zooloogia ja geograafia seisukohast teaduse jaoks veel valged laigud. Nendes paikades ei ela tänini ükski inimene ning just sellepärast võis seal oodata kohtumist lumeinimesega. Ülejäänud Pamiiri rajoonid on küllalt tihedasti asustatud ning otsida sealt lumeinimest poleks olnud mingit mõtet.

KOMPLEKTEERITAKSE EKSPEDITSIOON JA ALUSTATAKSE ESIALGSET UURIMISTÖÖD

EKSPEDITSIOONI INIMESED. Meie ekspeditsiooni ees seisvad ülesanded on niisiis selged, kuid käes on juba märtsikuu ja aega napilt. Varsti hakkab kõrgmägedes lumi lagunema, mäekurud saavad läbitavaks, peab teele asuma, meil on aga veel tegemist küll ja küll: inimesi valida, varustust hankida jne.

Kõigepealt inimesed. Meil on tarvis zoolooge, botaanikuid, arheolooge, etnograafe, arste, koertejuhte, motoriste ja kütte. Kõik nad peavad olema füüsiliselt vastupidavad: töötada tuleb ju 3500—5500 meetri kõrgusel. Kutsusime endaga kaasa sõitma mitmeid kõikidele neile tingimustele vastavaid inimesi, kuid mõned, kellega koos ma eriti oleksin tahtnud töötada, ei saanud või ei tahtnud meie ekspeditsioonist osa võtta. Näiteks keeldus mu vana sõber, pamiirlane ja zooloog, lumeinimest otsimast, kirjutades mulle:

„Mu armas, ma ei sõida teda otsima lihtsalt sellepärast, et teda ei ole olemas.“

Kuid paljud kippusid ekspeditsioonist osa võtma.

Lõpuks kujunes ekspeditsiooni koosseis kindlaks. Sinna kuulusid nii seesugused, kes Pamiiris ammust aega töötavad ja ekspeditsiooni-elu hästi tunnevad, kui ka säärased, kes esmakordselt tutvusid kõrgmäestiku eluga. Meie eks-

peditsiooni tuumiku moodustasid kogenud ja karastatud „pamiirlased“, tõsised teadlased. Ühe grupi eesotsas seisis sellised andekad ja Pamiiris palju kordi olnud zooloogid, nagu R. Potapov ja I. Abdussaljamov. Teise poole eesotsas olid zooloogid A. Sokolov ja P. Strelkov.

Arheoloogilist gruppi juhtis oma ala suur entusiast V. Ranov, kes oma Pamiiri-töödega oli juba tuntuks saanud. See grupp koosnes M. Vinokurovast, A. Hoitunist, H. Gubaidullinist ja A. Golovinist.

Ekspeditsioonis töötasid Pamiiri botaanikud S. Ikonnikov, M. Krivonogova, G. Ladõgina, L. Sidorov; tööst võtsid osa Teaduste Akadeemia Botaanika Instituudi töötajad J. Gussev, N. Tsvelev, E. Tolmatšova.

Alpinistide rühm koosnes J. Kornijenkost, J. Tambergist, J. Kolomenskist, N. Kazarinovist ja V. Tolstjakovist. Selle eesotsas seisis meistersportlane V. Ustinov.

Etnograafilist tööd juhtis A. Rosenfeld, kes on hulk aastaid Pamiiris töötanud ja endale koguni „Vantši Kuninganna“ hüüdnime saanud.

Meie tervist hoidis doktor V. Bjakov, ekspeditsiooni lõpul ka doktor Ž. Kofman.

Ekspeditsiooni käsutuses olid teenistuskoerte juhid A. Golikov ja A. Zvonarjov esmaklassiliste koertega, keda oli spetsiaalselt treenitud ahvide jälitamiseks.

Eelgrupis töötasid esimese järgu sportlased L. Sidorov, A. Mirošnitšenko ja A. Kuznetsov.

Ekspeditsiooni sekretär V. Bianki otsis ekspeditsioonile vajalikke inimesi ja varustust. Ekspeditsiooni varustamisega tegeles ka ekspeditsiooni ülema asetäitja P. Žukov, kes tellis ja ostis Moskvast kõik, mida meil tarvis oli, ning saatis Oši linna, baasi, kuhu pidime jõudma kahe kuu pärast.

VARUSTUS. Nõudis suuri pingutusi, et kiiresti muretseda kogu ekspeditsioonile tarvilik varustus. Kõige lühema aja jooksul tuli hankida ilmastikukindel riietus, kummi- ja riidpaadid, priimused, toiduained, uinutid (mis pannakse peibutussöödaks), jääkirved, püssirohi, fotoaparaadid, teleobjektiivid, keemilised preparaadid, arstimid ja veel sajad erisugused asjad.

Põrgati kokku paljude raskustega, kuid ka neid inimesi, kes meid aitasid, polnud vähe. Meil läks näiteks tarvis võimsat teleobjektiivi, mida siis veel seeriaviisiliselt ei toodetud. Ja kui me seletasime optikatehase töötajale, kui vajalik on meile 1000-millimeetrise fookuskaugusega teleobjektiiv, valmistasid nad selle lühikese ajaga spetsiaalselt meie jaoks.

KUST JA KUIDAS OTSIDA LUMEINIMEST. On naeruväärne loota kohata lumeinimest tihedasti asustatud kohtades, kus karjatatakse kümneid suuri lambakarju ja jakke. Teravapilgulised karjused oleksid kahtlemata lumeinimest näinud, kui ta oleks seal kunagi nähtavale ilmunud. Üksnes kahes täiesti asustamata rajoonis on lootust leida midagi uut, tundmatut. See on Sarezi* järve bassein koos sellesse langeva Lääne-Põhja jõe (mäeaheliku Põhja nime järgi) ning lehvikutaoliselt koonduvate Baljand-Kiiki, Kainda ja Seldara jõgede bassein. Need jõed ühinevad Fedtšenko jääliustiku lõpus ja moodustavad Muksu jõe alguse. Et neid Pamiiri vähetuntud rajoone uurida, on vaja luua kaks gruppi. Üks neist peab laskuma Lääne-Põhja orgu (nimelt seal oleks nagu nähtud lumeinimese jälgi), siis aga suunduma Baljand-Kiiki, Kainda ja Seldara jõe orgudesse.

Sel ajal alustab teine rühm Sarezi vallutamist.

See järv ja temasse suubuvate jõgede orud on raskesti ligipääsetavad ning seepärast uurimata. Siin kasvavad sõstrad, kibuvitsad ja söödavate juurtega rohttaimed, siin on ohtrasti jäneseid, viikjänesid ja koopaoravaid. Kõik see võib lumeinimesele toiduks olla. Sellepärast oli meil kõige rohkem lootust kohata teda just nimelt Sarezi piirkonnas.

Sinna pole kerge jõuda, kuid me otsustasime iga hinna eest tungida Sarezini, saata ta kaldale inimesi ja ujuvvarustust ning alustada seal tööd järve äärde suubuvate väikeste orgude uurimisest.

Seega oli küsimus, kust otsida lumeinimest, meile selge. Teine küsimus oli: kuidas teda otsida?

---

* Siin ja edaspidi arvestada, et Kesk-Aasias kõneldavais keeltes langeb sõna rõhk peaaegu alati viimasele silbile, niisiis: sareez, seldaraa, muksuu, murgaab, kzõlrat jne. *Toim.*

Peame samm-sammult läbi uurima kogu ümbruskonna: otsima jälgi, urgusid, toidujäätmeid. Otsime head varituspaigad ning jälgime sealt pikksilmade ja binokli-tega kõike, mis ümbruses näha. Paneme välja peibutus-söödad. Võib-olla märkab golub-javan oinakere kohal tiirlevaid raisakulle ja tuleb ise, et neilt osa saaki ära võtta?

EKSPEDITSIOON ALUSTAB LUURET. Praegu on vara-kevad ja me ei tohi aega kaotada. Kuni kõrgmäestikust lei-dub lund, millele kõik metsloomad jälgi jätavad, peab Pamiiri saatma eelsalga. See koostati esimese järgu sport-lastest-alpinistidest, kelle ülesandeks oli läbida kogu Lääne-Pšardi orgu jõe suubumispaigani Sarezi järve.

Enne salga äralendu leppisime kokku, et suurema lärmi vältimiseks nimetame lumeinimest telegrammides Ivanovi-ks.

1. aprillil 1958. aastal olid L. Sidorov, A. Kuznetsov ja A. Mirošnišenko juba Pamiiri keskuses Murgabi asulas. Sealt hankisid nad hobused.

Et Lääne-Pšardi orgu jõuda, oli vaja sõita piki Ida-Pšardi orgu, ronida Aktaši mäekurule ja laskuda alles siis Lääne-Pšardi ülemjooksu orgu.

Ida-Pšardi orus oli lund vähe, allpool seda ei olnudki. Eelsalk liikus aeglaselt. Oli udune, sadas märga lund. Nähtavust polnud, ümberringi oli kõik valge, ei mägesid ega taevast. Mida kaugemale eelsalk ses udupiimas liikus, seda sügavamaks läks lumi. Nähtamatu päikese kiirte all muutus ta juba kohevaks ning hobused murdsid selles lumepudrus rinnaga teed. Üksteise järel astusid nad endi poolt sissetallatud kitsukest rada mööda, kord hingelda-des seisma jäädes, kord hooti edasi liikudes. Inimesed said sadulas istuda vaid lühikest aega, juba kahe tunni pärast pidid nad maha ronima ning jalgsi edasi minema, märjad ja äravaevatud nagu nad olid.

Varsti sai selgeks, et hobustega üle mäekuru ei pääse. Seljakotid pungil täis toppinud ja turjale vinnanud, asu-sid mehed suuskadele.

Pimedani välja ronisid nad mööda mäekuru ikka kõrge-male ja kõrgemale. Valgete kaljude jalamil löödi alles öösel laager üles. Ümberringi laiusid lumeväljad, millel oli hulganisti huntide ja rebaste jälgi. Arhaarid ja mägi-

kitsed (kiikid) olid sisse tallanud laiad teerajad. Kuid otsitavaid jälgi ei olnud.

Järgmisel hommikul liiguti edasi mäekuru poole; minna oli raske, sest lumi oli väga sügav. Kui kuru seljataha jäi, läks kergemaks: nüüd kulges tee allamäge. Tol päeval pimestas lume talumatult hele kiirgus, valutas eelmisel päeval põlenud nägu (olguigi et eilses udupiimas keegi päikest ei näinud). Õnneks olid silmad siniste prillidega kaitsitud ja keegi ei hakanud lumepimestust põdema.

Õhtu eel hakkas mõningates paikades vesi jääkoorikust läbi tungima, lund aga jäi järjest vähemaks.

Viiendal päeval jõudsid eelsalga mehed Tšat-Tokoi piirile. Siin oli teekonna lõpp. Siit ronisid nad rusukaldeid mööda nõlvale ja läksid sealtkaudu üle Sarezi juurde. Ülalt nägid nad, et järvepidi teed ei ole, jää oli kaldast lahti, Murgabi suudmes aga laius avavesi. Tuli tagasi pöörduda.

Tšat-Tokois kees elu. Mäenõlvadel sõid mägikitsed, põõsaste vahel vilksatasid jänessed. Jõe teiselt kaldalt jälgis kutsumata külalisi liikumatult paigal seistes ja rahulikult sabaga vehkides stepikass (manul). Tuul sasis tasapisi ta turjakarva.

Tšat-Tokoi, nagu kogu Pšardi orgki, uuriti hoolikalt läbi. Rannaribal, liivas ja lumel nähti mägikitsede, arhaaride, lumileopardi (irbise) ja huntide jälgi, kuid „neid“ jälgi seal polnud.

Leningradi saabus Pamiirist telegramm: „Ülesanne täidetud. Ivanovist ei leidnud mingeid jälgi.“

Seega ei õnnestunud kevadisel eelsalgal midagi avastada, tuli kogu ekspeditsiooniga tööle asuda.

VIIMASED ASKELDUSED. Mai lõpul meenutavad ekspeditsiooni staabi ruumid segiaetud sipelgapesa: kõik rutavad kuhugi, palavikuliselt püütakse hankida veel puudulevat varustust. Vahetpidamata helisevad telefonid. Põrandal on nõõrikerad, kastid, purukskärjastatud paberi virnad.

Lõpuks läheme hüvasti jätma. Kõik soovivad meile head kordaminekut, kuid me tunneme, et suhtumine meisse on heatahtlikult tõgav. Sellele vaatamata, aga võib-olla just sellepärast tekibki meis mingisugune kindlus, ka mina hakkab uskuma, et me leiame lumeinimese.

Karm ja külm on kliima Pamiiri kõrgmäestiku orgudes, armetu sinne taimestik ja väikesearvuline loomastik. Kuid võib väga võimalik olla, et Pamiiri kõige kaugemates ja kõige raskemini ligipääsetavates orgudes, kus taimestik on rikkalikum ning rohkem ka jäneseid ja koopaoravaid, hulguvad veel ikka ringi meie mõned ime läbi säilinud esivanemad...

Sõidame lennuväljale. Mõned minutid ootamist ja peagi näeme enda all Leningradi rohelist. Linn kaob valge öö pärlmutrisesse uduloori. Kahju on Leningradi maha jätta just siis, kui ta on nii kaunis, kui läbi kerge hämaruse paistavad Petropavlovski kindluse kontuurid, lahtivõetud sillad ning Neeval olevate laevade siluetid.

Moskvani lendasime aega tajumata. Mõne tunni pärast maandus meie lennuk Taškendis.

VIIMASED ETTEVALMISTUSED

OŠI LINN. Seitsmesajakilomeetrise maona mööda mägesid ja orge lookleva Pamiiri trakti alguses, võimsa Alai mäeaheliku jalamil asub kaunis Oši linn. See on Lõuna-Kirgiisia keskus. Peaaegu kõik tema tänavad on palistatud sihvakate paplitega, mis varjavad puhtaid valgeid majakesi. Nende ümber olevais kirevais aedades kasvavad murelid, virsikud, aprikoosid ja alõtsad. Linna keskel, müri-seva ja tormitseva Akbureni laskuval mäeveerul asub linnapark. Kõrgel mäel linna kohal valendab kuulus Suleimani mošee.

Ošis on kümneid baase. Siit alustavad teekonda Pamiiri, Alai ning Fergana mäeahelikule geoloogide, geograafide, alpinistide ja botaanikute ekspeditsioonid. Kogu suve lähevad siit mägedesse uurijad ja puurimismeistrid, uljad karavanaiajad, hulljulged alpinistid-topograafid. Siin korraldavad nad tihti kärarikkaid ärasaatmisi, siin pühitsevad nad sügisel oma tagasisaabumist ja oma võite.

Ošis elab sadu ja tuhandeid autojuhte. Siit asuvad nad raskele teekonnale läbi lume ja mööda mägiteid, sinna, Pamiiri südamesse, Alaile, Irkeštamile. Oš on nagu

sadamalinn. Kogu aeg saabub või lahkub keegi, kogu linn elab pulbitseva sadamaelu pingelises rütmis.

Kaupadega ülekoormatud autod veavad siit minema seadmeid, produkte, tekstiilikaupu, laudu ja bensiini. Siia aga tuuakse nahka ja õli, heina ja kariloomi, puu- ja juurvilja. Pamiiri traktil ei lakka elu päeval ega ööl.

OŠI BAASIS. 2. juunil olin ma juba meie ekspeditsiooni baasis Ošis. Baas kujutas endast suurt aeda maja ja garaažiga. Puude alla olid ülestikku laotud kastid — see oli ladu, sellest vasakul — dušš, pisut eemal mõnikümmend voodit — see oli magamistuba, puude all aga laud ja pliit — see oli söökla. Kõikjal rohelus, kõikjal lilled.

Ekspeditsiooni kogu põhikoosseis sõitis Leningradist välja ja jõuab siia 7. juuniks. Pamiiris on juba laohoidja, eelsalk — meie „luure“ — ja mehhaanik Villi Damm, kes ehitab parve, mida meil läheb vaja Sarezi järvel töötamiseks.

Suurem osa laadungist — varustus, toiduained, aparaadid — jõudis juba varem Ošsi ja on baasis; osa on veel teel ning osa saadetud juba üles, Pamiiri bioloogiajaama, kus on meie põhibaas.

Praegu on peamiseks ülesandeks: teha Ošis kõik ettevalmistused teiste ekspeditsiooniliikmete vastuvõtuks ja kui nad on saabunud — varustada nad jalatsite ja riitega ning saata Pamiiri.

Saabumispäeval oli mul Ošis palju käimist ning õhtuks väsisin ma kõvasti ära. Sain vaevalt puhkama heita, kui kostis ägedat haukumist: saabusid kaks instruktorit koertega. Need olid toredad lambakoerad, suured, tugevad, haruldaselt targad ja ilusad loomad, kõige parema väljaõppe saanud koerad, paljude diplomite omanikud. Mõlemad olid jälituskoerad. Peale selle tegid nad enne siia saatmist läbi spetsiaalse väljaõppe. Neid õpetati leidma kõigi Moskva loomaaias olevate suuremate ahvide jälgi.

Oli juba kahe paiku öösel, kuid instruktorid Andrei Golikov ja Saša Zvonarjov ei suutnud ära öelda lõbust demonstreerida meile oma kasvandike erakordseid võimeid. Käskluse, märguande või signaali peale Inda ja Irma istusid, heitsid pikali, jäid „surnult“ lamama, jooksid edasi ja tagasi, pöördusid paremale või vasakule, roomasid,

haukusid, leidsid peremehe nõudel vajaliku eseme, hüppasid üle aia, ronisid üles mööda redelit. Sellele vaatamata, et koertele peaaegu ööpäeva jooksul polnud antud toitu, ei võtnud nad võõraste käest midagi vastu, põlates ära isegi teevorsti. Nad kaitsesid nende hoole alla antud asju ja söötsid raevukalt kallale igähele, kes püüdis kas või sõrmega puudutada nende peremeest.

Hommikul sõitsid mürisedes õue veoautod. Laadisime neile peale seadmed ja saatsime nad teele Pamiiri poole. Ühe masinaga sõitsid põhibaasi ka instruktorid koos oma koertega. Arasaatmised olid üpris kärarikkad.

Hiljem tuli minu juurde Babai ja küsis, kas meil pole vaja karavanaiajajaid, „ainult mitte väga noori“.

Tähelepanuväärne kuju on see meie Babai — kõigi poolt lugupeetud valge habemega aasta seitsmekümnene taat. Ta on Oši baasis öövaht. Ma tunnen teda ammust ajast.

Babai on väsimatu inimene. Kuigi ta on ainult öövaht (öövahid aga keeravad end tavaliselt kasukasse ja istuvad kusagil nagu nuiad ning tukuvad), ei hoia ta sugugi kogu öö käsi rüpes, vaid kastab aeda, kärbib puid ja lilli. Ta istutas baasi õue roosipõõsaid ja viljapuid.

Niisiis, Babai tõi minu juurde kellegi halli habemega vanamehe. See osutus karavanijuht Turajeviks, kellest ma olin juba palju kuulnud. Ta pakkus meile veel nelja karavanaiajajat.

„Ja kõik on sellised nagu teie?“ küsisin ma. Mul oli ebamugav talle öelda „vanamehed“.

„Ja-jah,“ vastas ta, „kuid sa ära karda meie pärast.“

„Ma ei karda,“ ütlesin ma, „kuid kas teil endal ei lähe liiga raskeks? Kui vana te olete?“

Ilmnes, et kuuskümmend kaheksa.

Jutuajamisest selgus, et kõik neli olid elukutselised karavanaiajajad. Aastaid tagasi töötasid nad koos N. P. Gorbunoviga. Vanamees lõi paljutähendavalt peoga üle varvaste, meenutades nii Gorbunovi amputeeritud varbaid. Nagu teada, oli Gorbunov kolmekümnendail aastail Pamiiri-ekspeditsiooni ülemaks, külm võttis tal Kommunisti mäetipu vallutamisel varbad ära.

KARAVANIAJAJAD. Kui vähe on kirjutatud ja kui kii-
resti jäävad unustusse need täiesti erilised inimesed. Jah,
nüüd on neid järele jäänud väga vähe. Ikka enam ja enam
häid teid, üha rohkem ja rohkem autosid ning aina vähem
ja vähem karavane. Kuid alles hiljuti pidasid Pamiiri,
Tjan-Šani, Mongoolia ja Tiibeti tohutul territooriumil
välismaailmaga sidet ning varustasid elanikke kõige
vajalikuga üksnes karavanid. Kaugetesse mägiküladesse
vedasid karavanid toiduaineid, riideid, ravimeid. Tohutud
karavanid, mis koosnesid vahel mitmest tuhandest kaa-
melist, tõid Pamiiri piirivalvele kütust, riidevarustust ja
laskemoona.

Ligemale sada väikest ja suurt karavani teenindas Tad-
žiki-Pamiiri ekspeditsiooni. Kümneid karavane kasuta-
takse praegugi kõige kaugemates paikades, nagu Fed-
tšenko jääliustikul, Petrovi jääliustikul ja Sarezi järve
ääres asuvate meteoroloogiajaamade varustamiseks.

Mööda lumiseid mägi- ja jääliustikke, kus hobuste
kabjad võivad kergesti libiseda ning kus iga ettevaatama-
tut sammu ohustavad sügavad lõhed, üle ohtlike koolme-
kohtade, kus lumesulavetest sogased jõevood kannavad
kive, mis võivad hobused jalust maha lüüa, mööda kitsaid
karniise, sügavate kuristike kohal, mööda kõrvetavat liiva,
üle salakavalate soode läheb karavanide tee. Kaamelid,
hobused, eeslid ja jakid kannavad raskeid koormaid,
loomi ajades ja juhtides jagavad karavaniajajad nende
kõiki rännuraskusi. Ainult julged, vastupidavad, rahutu
hingelaadiga inimesed sobivad karavaniajajaiks. Praegu
on paljud karavaniajajaist jäänud juba vanaks ning vee-
davad rahulikult oma vanaduspäevi, osa neist aga ei jõud-
nud enam kunagi koju — hukkusid lumes või ülemineku-
tel. Ega külmaveelist Saukdarad, mis tõkestab tee Fed-
tšenko jääliustikule, kunagi asjata „jõeks-tapjaks“ nime-
tatud. Ta nõudis paljude julgete meeste elu, kes rajasid
siin esimesi teid mägedesse.

Karavaniajaja peab tundma hobuseid, kaameleid ja
jakke, oskama neid hooldada, süüta-joota, rautada ning
ravida. Ta peab oskama hobuse või kaameli selga laduda
selliseid asju, mida näib olevat võimatu looma selga pai-
gutada. Ta võib sinna panna paadi või mootori, laudu või
suure pudeli väävelhappega. Karavaniajaja süütab lõkke
ühe tikuga, keedab teed lumehanges ja magab jää peal.

Karavanaiajaja ei jäta kunagi kaaslast hätta, suudab rängal mägiteelgi karavani lumetormist läbi juhtida.

Juba ammust ajast on Pamiiri ja Tjan-Šani jalamil asu- vates linnades elanud julged inimesed, kellele karavani- ajaja ohtlik, kuid huvitav töö kutsumuseks on saanud. Siit on nad koos geoloogide, meteoroloogide ja piirivalvuritega juhtinud oma karavane kõige raskemini ligipääsetavatesse kohtadesse, kuhu ei pääse auto ega lennukiga.

Mul tuli oma ekspeditsioonialast tegevust alustada Tjan- Šani keskosas. Karavanijuhiks oli seal vana kuulus Urus- bai Kitskentajev. Meid, üliõpilasi, hämmastas ta sellega, et ta linde ja loomi nimetas üksnes ladinakeelsete nimedega, meid aga kutsus kolleegideks. Ma olen käinud koos pal- jude väga kogenud karavanaiajajatega, nagu Mumedžan Išantšijevi ja Sultaniga, kuid kelleltki ei ole ma saanud sellist „karavani- alast haridust“ koorma tegemisel, hobuste rautamisel, ravimisel ja hooldamisel kui Urusbait. Esi- mestest päevadest peale oli ta äärmiselt nõudlik ning lau- sus sageli: „Hiljem ütled suur tänu selle eest.“ Ja tõepoo- lest, mitte ühelegi karavanaiajajale ei mõtle ma sellise sooja tänutundega kui temale.

VIIMASED PÄEVAD OŠIS. Järk-järgult saabusid Ošsi kõik meie ekspeditsioonist osavõtjad, kohale lendas ka filmigrupp.

Zooloogid arvasid, et meil on siiski vähe jälituskoeri ja töid lisaks paar tavalist hea haistmisega jahikoera. Nii sattusid meile karmikarvalised foksterjerid Nal ja Palma.

Varahommikul saatsime Pamiiri masina varustusega. Paplid kohisesid ja õhus tundus hommikust jahedust. Puude latvu hakkasid kuldama päikesekiired — möödub tund ja väsitav kuum päev astub oma õigustesse. Kaob iga- sugune tahtmine end liigutada. Aga on vaja laadida varus- tust järgmisele masinale. Sellise kuumuse juures ei taha mitte midagi teha, isegi mõelda on vaev.

Kord pöördusin ühe oma sõbra, lõunas asuva linna elaniku poole palvega: mul oli vaja tema abi ja nõu- annet. Ta vastas mulle: „Ära unista võimatust, teha ma veel midagi suudan, kuid mõtleva pole ma praegu üldse võimeline. Meil on temperatuuriline depressioon, mis lõpeb augusti lõpul. Alles siis mõtlen sellele, mida ma saan sinu heaks teha.“

Kindlasti sellepärast võtsingi neil päevil harva kätte oma päeviku, tegin märkmeid ainult ekspeditsiooni selle ajajärgu kõige tähtsamate sündmuste kohta.

12. juuniks sõitsid üles Pamiiri peaaegu kõik kaastöötajad. Nüüd oli meilgi võimalus teele asuda. Tohutut sagimist tekitanud organiseerimisperiood hakkas lõpule jõudma.

TEE PAMIIRI

OŠIST MARKANSUSSE. Me sõitsime välja koidikul. Oli veel jahe. Auto on tulvil inimesi ja asju. Ümberringi Pamiiri mägiteele nii iseloomulik maastik. Esialgu kulgeb tee läbi puuvillaväljade ja inetult kärbitud mooruspuusalude, siis aga tõuseb mäkke. Eerohelistel eelmäestiku aasadel karjatatakse loomi. Siin-seal seisavad üksikud, nagu laiali pillutatud mesipuud. Algab tõus Tšigirtšiki mäekurule, mis on vist küll kõige maalilisem mäekuru Pamiiris. Eriskummaliselt looklevat teelinti ääristavad puhtad valged postid. Ümberringi on kõik ereroheline, ainult kallakatel nõlvadel ja kraavides võib näha erk-punast mulda.

Rohelised, punaste laikudega nõlvad ja valgete postide rida maantee äärel — sellisena jääbki see mäekuru kõigile meelde.

Mulle meenus minu esimene retk Pamiiri (olin tookord veel üliõpilane), meenusid inimesed, kellega koos rändasin. Eriti hämmastas mind üks professor.

Olin juba varem kuulnud, et ta on suur veidrik. Haja-meelsusest sõitis ta kord Taškendist Murmanskisse valges ülikonnas ja troopikakiivris. Mõnda aega värises ta uurimistöid tehes niiviisi poolpaljalt merel. Kaastundest anti talle süüdvester, kalurisaapad ja vahariidest pihtkuub. Selles varustuses pöördus ta Taškenti tagasi ja käis üleni higist nõretades niimoodi hulga aega mööda linna.

Tookord sõitis ta Pamiiri mõnevõrra ebaõnnevarustusega. Tal oli kaasas kast aparatuuriga ning pool vatttekki (teise poole oli ta ära lõiganud ja maha jätnud, arvates, et tervet tekki pole otstarbekas kaasa vedada).

Sel aastal tuli mul selle professoriga nii mõnelgi korral koos töötada. Mind hämmastas tema ebatavaline mälu. Tal oli varuks tohutul hulgal tsitaate. Üldse olid tal kolossaalsed teadmised. Ta õppis paljusid keeli — ladina, kreeka, hispaania, itaalia, portugali jne.

Professori teiseks iseärasuseks oli saamatus ja võhiklikkus elukondlikes küsimustes. Kui mulle öeldi, et tal kodus pole mööblit, et tal magades on nii all kui ka peal ajalehed, ma ei uskunud seda. Kui ma aga Pamiiris nägin, kuidas ta oli end telgis sisse seadnud, jäin uskuma. Kuna poolik tekk ei saa ulatuda üheaegselt nii külje alla kui ka peale, rabeles ta kogu öö külma käes, nii et uuristas maa sisse augu. Selliseid auke teevad mulda põldpüüd. Hommikul tuli professor telgist välja nii tolmusena, et meie kaastöölised-kirgiisid nimetasid ta „toprak-adam'iks“, mis tõlkes tähendab „mullainimene“.

See „mullainimene“ oli oma puudustele vaatamata ülimal määral printsiipiaalne ja lausa fanaatiliselt teadusele andunud.

Ta võis inimese keset ööd üles ajada, et hakata rääkima selle poolt kirjutatud artiklist, mida ta oli vastu ööd lugenud ning mis äratas temas terve rea huvitavaid mõtteid.

Pärast Tšigirtšiki mäekuru järgnes pikk tõus Alai ahelikule. Enne Taldõki mäekurusse jõudmist läbisime Alai oru — karjakasvatajate suvise paradiisi. Valged ja rohelised telgid, jurtad, majad ratastel, lõkkepaigad. Usbekistanist, Kirgiisias, Tadžikistanist aeti siia kümnete ja sadade tuhandete kaupa lambaid ning hobuseid.

Masinad suundusid Kzõlarti mäekuru poole. Mitu tundi ronisid nad katkendliku undamisega aeglaselt ülespoole, ületades Taga-Alai ahelikku. Mõlemal pool Boraabo kuristikku tõusid kaljud järsult tee kohale. Iga kilomeetriga muutusid mäed järjest karmimaks. Liustiku ühest küljest voolasid ererohelised, teisest aga erepunased ojad, mis ühinesid sogaseks veevooks.

Kogu öö sadas lund. Ümberringi oli kõik valge. Mäekuru poolt puhus meile vastu külm tuul. Oli lausa uskumatu, et ainult päevateekonna kaugusel — Ošis — hõõgub kõik leitsakulisel kangastuses.

Lõpuks oleme mäekurul. Paremale jäävad rohekad kaljud, vasakule aga erepunased, mille järgi nimetatakse ka kuru (Kzõlart — Punane mäekuru). Tugevalt pidurdades

sõitis auto kallakust alla. Me laskusime esimesse Pamiiri orgu. Kõrgmäestikuorg Markansu on külm, elutu ja kõle. Mõlemal pool on mägede järsud nõlvad, all aga kiviklibu ja liiv, millest üle käib ainult tuul. Alles hiljaaegu lebasid siin tee ääres kümned Markansu ületamisel hukkunud hobuste ning kaamelite skeletid ja korjused. Markansu külmas ja kuivas õhus on bakterite elutegevus tugevasti aeglustunud, seetõttu lebavad loomade kuivanud, mumiifitseerunud korjused siin kõdunemata kaua aastaid.

Niisiis oleme me Pamiiris, mis võtab meid aga ebasõbralikult vastu.

MIS ON PAMIIR? Nõukogude Liidu äärmises lõunaosas kerkib tohutu loodusliku bastionina hiiglaslik mäestikuisõlm. See on Pamiir.

Pamiiri mägede nõlvad on paljad ja elutud, nende tipusid katavad lumi ja jääliustikud.

6000 m kõrgusele kerkivad siin Muzkoli ja Sarõkoli, Teaduste Akadeemia ja Taga-Alai ahelike harjad; rohkem kui 7000 m kõrgusele ulatuvad Lenini mäetipp (7134 m) ning Kommunismi mäetipp (7495 m). Pika valge jääjõena laskub loogeldes paras- ja palavvöötme pikim jääliustik — Fedtšenko liustik (71,2 km).

Kuid kõrgele ei kerki siin ainult mäeahelike harjad. Ka mägedevaheliste orgude põhjad asuvad 3,5—4 km kõrgusel.

Pamiirist, raskesti ligipääsetavast ja seepärast salapärasest maast, jutustati juba muistsetel aegadel palju legende. Pärimused rääkisid, et seal ei kasva midagi, et seal on igavene külm, et tuli ei soojenda ning toit ei kee pajas pehmeks. Nähtamatud vaimud takistavad hingamist, sulgedes suu ja nina ämblikuvõrguga; nad ei lase käia, istudes inimese jalgadele, nii et need muutuvad tinaraskeiks. Zorkuli järves elutseb kohutav draakon, kes valvab Pamiiri mäekurusid. Häda rändurile, kes on kutsumata tunginud tema valve all olevaile lumistele aladele, häda teelisele, kes ettevaatamatu hüüdega pöörab endale draakoni tähelepanu. Valge laviini näol laskub ta nõlvadelt alla, katab ja neelab uljaspea.

Kõik need legendid hirmutasid nõrku, kuid tõmbasid ligi tugevaid inimesi, kes püüdsid avada Pamiiri saladusi.

XIII sajandil reisis siit läbi hulljulge veneetslane Marco Polo, kes esimese eurooplasena andis Pamiiri iseärasustele üllatavalt täpse ning ereda karakteristika. Ta kirjutas: „... sõidad mööda mägesid kirdesse ja tõused alale, mis olevat kõige kõrgem maailmas... Kaksteist päeva sõidad mööda seda mägismaad (nimetatakse teda Pamiiriks) ning kogu kaheteistkümnapäevase teekonna kestel ei kohta sa ei elamuid, ei rohttaimi; toit on vaja kaasa võtta. Lindusid ei ole siin seepärast, et ala on kõrge ja on külm. Suure külma tõttu ei valgusta tuli nii nagu teistes paikades, pealegi on ta teist värvi, ning toit ei kee hästi pehmeks.“

Seejärel ei tule pikkade sajandite vältel kellelki teateid selle omapärase ja saladusliku paikkonna kohta. Alles möödunud sajandi keskpaigas hakkab Kesk-Aasiasse tungima lausa uurijate vool. Esimesena neist jõuab Pamiirini kuulus geograaf Aleksei Pavlovitš Fedtšenko. 1871. aastal kirjutab ta Alai aheliku mäekurul: „Vaade kurult sundis meid peatuma. Meie ees avanes hiiglaslike lumiste mägede panoraam, meie ees oli ala, mida vaid hädavaevu Alai nime all tunti... siin sai Pamiiri kõrgus mulle tajutavaks.“

A. Fedtšenko järel asuvad Pamiiri uurima tuntud zooloog N. A. Severtsov, geoloogid I. V. Mušketov ja D. L. Ivanov, kaua töötab siin botaanik O. A. Fedtšenko.

Eriti intensiivne Pamiiri tundmaõppimine algas pärast Oktoobrirevolutsiooni. Kolmekümnendate aastate algul saadeti siia kompleksne Tadžiki-Pamiiri-ekspeditsioon eesotsas N. P. Gorbunoviga, kes sai kuulsaks oma uurimuste laiahaardelisusega ning kangelasliku tõusuga Kommunisti mäetipule. Kümned ekspeditsioonigrupid olid üle kogu Pamiiri laiali puistatud. Geograafid, geoloogid, hüdroloogid ja glatsioloogid uurisid mägesid ja jõgesid, kasutatavaid maapõuevarasid ning energeetilisi ressursse. Mitte alati ei läinud kõik õnnelikult — vahel andis tunda külm, teinekord nälg; kiirevoolulised jõed paiskasid ülekäigukohtades hobused jalgadelt. Raske tööga, mõnikord ka eluga, tuli vapratel nõukogude uurijatel tasuda Pamiiri looduse saladuste avamise eest.

Gorbunovi Pamiiri-ekspeditsioonile järgnes samasse Kesk-Aasia Riikliku Ülikooli ekspeditsioon P. A. Baranovi juhtimisel. Ekspeditsiooni eesmärgiks oli Pamiiri taimede

ja loomade tundmaõppimine, tema põllumajandusliku kasutamise võimaluste väljaselgitamine.

Ükskõik kui raske ja ohtlik uurimistöö ka polnud, jätkus ta kõikidele takistustele vaatamata. Vähehaaval on saanud Pamiirist, sellest legendide saladuslikust maast, suhteliselt hästi uuritud paikkond, mille kõik mäeahelikud, järved, jõed, loomad ja taimed on teadusele tuntud. Siin on avastatud väävlit ja kulda, mäekristalle ning türkiise. Tõsi, kuni meie päevini esineb Pamiiris raskesti ligipääsetavaid, vaid puudulikult uuritud nurki, kuid iga aastaga jääb neid üha vähemaks.

Mis oli siis muistsetes legendides õige, mis väljamõeldis? Selgub, et neis oli palju tõtt. Pamiiris on tõepoolest külm ja lage. Hõredas õhus on raske hingata ja käia. See-pärast tekkiski legend vaimudest, kes sulevad ränduri suu ämblikuvõrguga ja istuvad tema jalgadele.

Kunagi aastatuhandete eest oli Pamiir mitte eriti kõrge mägismaa väheldaste mägede ja uhetest täidetud orgudega. Siis aga hakkasid võimsad mäetekkeprotsessid maad kergitama. Hiiglasuur tasandik tõusis märkamatuks, kuid pidevalt. Järk-järgult muutus ka kliima. Pamiiris muutus üha külmemaks ja niiskemaks. Tugevad tuuled tõid siia vihma ja lund, mägedes tekkisid jääliustikud. Kui aga uue mäetekkefaasiga kerkisid Pamiiri piirialadele võimsad mäeahelikud, mis tõkestasid tee niisketele tuultele, hakkasid liustikud sulama. Pamiiri kliima muutus külmaks, kuid kuivaks. Isegi praegu omab see kõrgel asuv mägismaa kohati keskmist reljeefi, kuid hääbuv jäätumine jättis sellelegi oma jälje.

Temperatuuri kõikumised on siin tohutud, sest suures kõrguses soojendavad päikesekiired tugevamini, hõreda õhu tõttu kaob see soojus aga kiiresti. Päeval on maapinna lähedal $+40^{\circ}\text{C}$, öösel aga katab maad hall.

Pamiiris on väga kuiv. Nii kuiv, et isegi vihm mõnikord enne maapinnani jõudmist „ära kuivab“. Talvel seal lund peaaegu ei olegi või kui ta maha tuleb, siis aurustub, ilma et sulaks. On nii kuiv, et mädanemist (kõdunemist) peaaegu ei toimu või siis kulgeb see protsess väga pikkamisi.

Siin esineb veerjaid kaljusid ja laiu orge, kus voolavad aeglase vooluga jõed. Ainult lumega kaetud mäeharjade läheduses muutuvad kaljud palju järsemaks. Seal vulisevad kiired ojad, mis saavad alguse sulavast lumest. Piki

ojakaldaid kulgevad kitsad luhatriibud. Õitsevad helelil-
lad lumepriimulad, mille juured asuvad ojakeste jääkül-
mas vees. Kasvavad kohevad valgesse kasukasse rüüta-
tud alpi jänesekäpad (edelveissid). Kivide vahel on endale
koha leidnud madalad, ühe-kahe sentimeetri kõrgused
taimed. Need on kevadikud, lippberned ja drüüased.
Madalamatel kaljudel ja orgudes laiuvad lõputud külmad
kõrbed. Nendel hiiglasuurtel avarustel on laialipillatult
mõned *Eurotia* ja koirohu põõsad, üksikud viletsad stepi-
rohu puhmad. Kõikjal on nukker — hallikaspruunid kivid,
kaljud, rusukalded. Kivide pind on kaetud omapärase
päevitusega, õhukese mustjaspruuni kilega — see on eri-
liste bakterite elutegevuse tagajärg.

Omapärane on ka Pamiiri loomariik. Siin elutsevad suu-
red arhaarid ja tiheda karvaga mägikitsed. Karv on neil
tugev nagu põhjapõtradel. Talvel võimutsevad siin ju
külmad. Huvitavad koduloomad on jakid, kes ruigavad
nagu sead, kel on hobuse saba ja härja sarved. Neil on
ebatavaliselt tihe ja pikk karv. Mäenõlvadel on külluses
koopaoravate kolooniaid. Nad elutsevad sügavates urgu-
des, kuhu peituvad vaenlaste ja talvise külma eest.

Ei ole inimeselgi kerge Pamiiris elada — kliima on eba-
sõbralik, karm. Hingata on raske: süda ja kopsud peavad
tegema palju rohkem tööd, et saada kätte vajalik hapniku-
hulk. Seepärast ei tohi siin kiiresti liikuda ega valjusti
naerda — iga füüsiline pingutus koormab organismi.

Enne revolutsiooni oli elu Pamiiris väga raske. Haigus-
tesse, eriti külmetushaigustesse, suri ligi 90% lastest.
Väikseimgi külmetus põhjustas kopsupõletiku, mis aga
hapniku puudumisel tõi paratamatult surma. Inimesi vae-
vas skorbuut. Juba kolmekümneaastaselt langesid pea-
aegu kõigil kohalikel elanikel hambad suust välja. Ei lap-
sed ega vanad saanud mingisugust värsket aedvilja. Kogu
aasta oli toiduks piim: küll värskelt, küll airanina (jook
hapupiimast), kohupiimana ja juustuna. Liha oli haruldu-
seks, leib, riis, suhkur aga maiustusteks.

Mustus — ja kuidas saabki end pesta jurtades, kus nii
suvel kui talvel tõmbab tuul! Külma — sest auklik jurta ei
suuda kaitsta 40-kraadise pakase eest! Nälg — sest kii-
lasjää ja lumelaviinid hävitasid massiliselt kariloomi.

Milline tohutu erinevus on revolutsioonieelse ja tänase
Pamiiri vahel! Nüüd kulgevad siin sadade kilomeetrite

ulatuses autoteed, jurta on asendunud sadade soojade talvemajadega, on ehitatud koole ja haiglaid. Uudised ei levi enam suust suhu, raadio toob kõige värskemad teated ka kõige kaugematesse kolhoosi rändfarmide jurtadesse. Leib, värsked aedvilid, suhkur, tee, riis, kruubid on saanud elanikkonna igapäevaseks toiduks.

Kümned arstid peavad võitlust haigustega. Jõukas on kolhoosnike elu. All orgudes ja ülal lume piiril karjatakse suuri loomakarju.

Pamiir on tundmatuseni muutunud.

TÖÖDE ALGUS PAMIIRIS

ESIMENE GRUPP LÄHEB PŠARDILE. 13. juuni õhtuks jõudsimel Pamiiri bioloogiajaama Tšetšektõs. Ümberringi karmid lagedad lumiste tippudega mäed, all laiad avarad orud.

Bioloogiajaamas valitseb kibekiire askeldamine: rautatakse hobuseid, mehhaanik Villi Damm monteerib parve, mis võtab enda alla pool õue, käib varustuse pakkimine Pšardi grupi jaoks. Valitakse välja toidumoon ja inventari. Proovitakse kaugpildistamise seadmeid. Nende seadmete ja teleobjektiivide abil kavatsesime fotografeerida loomi ning linde.

Esimene grupp peab väljuma viivitamatult ja alustama uurimistöid Lääne-Pšardi jõeorus kuni Sarezini. Gruppi kuuluvad neli zooloogi, botaanikud, üks instruktor koos koeraga, karavanijuhid, arst ja kaks alpinisti. Nende karavan koosneb kümnest hobusest. Gruppi juhivad zooloog A. Sokolov. Teine, Sarezi grupp formeeritakse kohe pärast Pšardi grupi teeasumist. Nende eesmärgiks on jõuda Sarezi üle Kasankuli mäekuru. Seda gruppi juhivad zooloog R. Potapov.

Pamiiris tundsid mitmed esmakordselt, mis tähendab kõrgus 3500—4000 meetrit. Teeb inimene järsu liigutuse või pahvatab naerma ning pärast on tükk tegemist normaalse hingamise taastamisega. Siin on vaja vahetpidamata väsimusega võidelda, sellest üle saada. Tahaks süüa ja puhata, kuid tuleb töötada, olgugi et õhku ei jätku.

Õhupuuduse all ei kannata ainult inimesed: ka mootorid kaotavad siin 40% oma võimsusest.

Leningradist toodud karmikarvalised foksterjerid tunnevad end räbalasti. Karv on neil küllaltki hõre, jalgadel ja kõhul paistab karvade alt roosa nahk. Seepärast lamavad nad hommikul, mil Pamiiris on tihti väga külm, käpad kõhu all. Sööklas suruvad nad end vastu põrandat — nähtavasti on neil nii veidi soojem.

IMETLUSVÄÄRNE MÄESTIKUJÄRV. Kolme päeva pärast oli Pšardi grupp täielikult varustatud ja läks Aktaši mäekuru kaudu alla, mööda Lääne-Pšardi jõe orgu kuni selle ühinemiskohani Murgabi jõega. See koht asub vahetult Sarezi järve kõrval.

Sarezi järve tekkimisest pole möödunud palju aega. 1911. aasta veebruaris mattis suur varing enda alla väikese Ussoi küla Murgabi jõe orus. Kitsa oru kohal püsis mitu päeva tihe tolmutpilv. Ümberkaudsete külade elanikud olid täiesti nõutud: midagi polnud näha, tee mööda jõeäärt alla oli ummistunud. Alles siis, kui tuul puhus kitsalt orult tolmutkatte, nägid nad küla kohal hiiglasuurt kivivalli, mille kõrgus oli üle poole kilomeetri ning mis eraldas oru ühe poole teisest.

Elanikud ei tahtnud ära minna: siin olid nende põllud, viletsad, kivised, kuid needsamad, mis olid toitnud juba nende isasid; siin olid nende elamud, poollagunenud maa-värise mistest, kuid need, milles nad olid üles kasvanud.

Inimesed ei tahtnud oma kodudest kuidagi lahkuda, kuid vesi sundis neid seda tegema. Vesi kattis veeristiku, tõusis üle kallaste, uputas põllud, seejärel hooned. Ainult puude tipud ulatusid veel veest välja, veši aga tõusis ja tõusis. Ja siis lahkus üks perekond teise järel, võtnud endaga kaasa kõik mis võimalik, lahkusid ning loovutasid põllud ja karjamaad üha enam tõusvale veele.

Aasta-aastalt laienes järv, ujutades üle kogu oru. Üksteise järel kadusid vee alla külad, inimesed lahkusid neist kohtadest.

Mõne aasta pärast oli järv juba 60 kilomeetri pikkune, tema sügavus varingu kohal ulatus aga poole kilomeetrit. Nüüd on järve kaldad järsud ja ligipääsmatud. Kaljud ja liikuvad rusukalded langevad järsult vette. Suuremale osale Sarezi kallastest ei saa randuda. Seepärast ka

Sarezisse suubuvate jõgede orgudesse eksib inimene vaid haruharva. Need orud on kogu maailmast ära lõigatud kõige järsemate ja kõrgemate mäeahelikkudega ning on täiesti uurimata. Nendesse pääseb üksnes järvelt jõesuudme kaudu. Ainult Irhti orgu võib tõusta mööda mäekuru, mis saab alguse Suur-Mardžanai orust; Jašilkuli järve juurest algab seal jalgrada. Me panime suuri lootusi jõgede orgudele, kus on tõenäoliselt nii puid kui ka põõsaid, kus on söödavaid juuri ja palju mitmesuguseid elusolendeid. Kuid et sinna jõuda, on tarvis Sarezi kaldale toimetada inimesi, toiduaineid ja parv, millega võiks sõita Sarezil ja maabuda kus tarvis.

KUIDAS MINNA SAREZILE. Sarezile pääseb mitmel viisil. Varingu lähedal asub Irhti meteoroloogiajaam. Suvel käib mööda mäekuru selleni karavan, kuid karavanil tuleb läbida 110 kilomeetrit, et jõuda Sarezi kallasteni. Seda on liiga palju. Me otsustasime jõuda järveni teisel teel: sõita maanteed mööda Muzkoli jõeni, pöörduda sealt teedeta moreenidele, jõuda Kokuibelsu jõe orgu, laskuda mööda seda võimalikult madalale, siis aga minna 28 kilomeetri kaugusel asuvale Kazankuli mäekurule. Mäekuruni, kus läigib väike kõrgmäestikujärv Kazankul, pole raske jõuda: sinna läheme karavaniga. Kuid laskuda mäekurult (4300 m) Sarezi kallasteni (3240 m) mööda lõhet, mis on täidetud suurte kivitükkidega ning 5 km jooksul langeb rohkem kui 1000 m, on väga raske.

Kunagi juba tehti katse viia seda teed mööda toiduaineid meteoroloogiajaama, kuid see lõppes traagiliselt: suure vaevaga järvele viidud paadi paiskas torm ümber ja inimesed hukkusid.

Sarez ei naljata, pikk kitsas org, milles ta tekkis, asetseb piki alaliselt puhuvate tuulte suunda, mistõttu järvel on sageli tugev lainetus. Suvel kestab lainetus tavaliselt päeva teisest poolest hilisõhtuni, mõnikord aga ka kogu öö.

17. juunil algas lõplik ettevalmistus Sarezi ründamiseks. Hommikust alates koguti meeletu tempoga kokku varustust, laaditi see autole, rautati hobuseid.

Hobused perutavad, pakid kukuvad maha, kuid ma ei närveeri sugugi: iga ekspeditsiooni algus on selline, järkjärgult laabub kõik.

Karavaniajajad peavad varem minema hakkama. Neil tuleb teel olla päeva kolm, seepärast tahame me enne teha autoga väikese luureretke, et välja selgitada, kui kaugele saab minna ning kuhu on parem püstitada laager. Siis, juba teise reisi ajal, viime sinna varustuse ja inimesed.

Tõuseme Pamiiri kõige kõrgemale mäekurule — Akbaitalile (4655 m), laskume sellelt alla, seejärel läheb tee piki sätendava jääga kaetud Muzkoli orgu. Paksud pragunenud ja purunenud jäälahmakad sarnanevad suurte suhkrutük- kidega. Nendest õhkub külma.

Karm on Muzkoli org. Laia ja avarana asetseb ta 4200—4300 meetri kõrgusel, ümbritsetud võimsatest mäeaheli- kest, mis kannavad sedasama nime. Nende kohal kerki- vad kõrged jääliustikega kaetud mäetipud. Oru põhi aga kujutab endast tervet jääjõge. Jää kuhjub siia vahetpida- mata kogu talve jooksul, septembrist juunini. Kuid ka suvel langeb temperatuur igal ööl miinus 5—10 kraadini.

Me jätame seljataha Muzkoli oru, pöördume teelt kõr- vale ja otsime edasipääsuvõimalust. Sõidame piki Kuruk- kuli järve veert. Kurukkul tähendab tõlkes kuiva järve. Kuid praegusel aastaajal on ta vett täis. Rohtu on jõe kallastel vaevalt näha, ta on ainult 2—3 sentimeetri kõrgune. Kestev külm ei lase taimedel areneda. Vasakul tõuseb võimas lumega kaetud tahvelmust Muzkoli mäe- seljandik.

Tee suundub jõkke. Jääliustikud sulavad. Kuid mis- sugune on praegu jõe sügavus? Kas jõest saab läbi sõita?

Me kõnnime kaua mööda jõekallast, mõõdame jääkir- kaga sügavust ja vaatleme kahtlevalt vette. Kes seda teab, võib-olla sõidame läbi? Meie autojuht Džumamat on sel- lise näoilmega, nagu oleks talle hiniini keelele puistatud. Ta ronib kabiinist välja, avab mootorikatte, võtab maha ventilaatori rihma ja juhib siis auto aeglaselt-aeglaselt vette, ikka sügavamale, üle poole radiaatori on juba vees ning näib, et kohe ulatub vesi küünaldeni ja mootor jääb seisma, kuid ei — kõik läheb hästi. Auto sõidab aeglaselt jõest välja vastaskaldale.

Kui hakkab hämarduma, peatume. Pime, külm, küllaltki tugev tuul. Me viskame autolt magamiskotid, ja võtnud jääkirkad, läheme okste järele.

Hea on pärast teejoomist uinuda laialilaotatud pre- sendil.

Hommik on udune. Ma lähen mööda jõeäärt allapoole, et selgitada, kas autoga saab edasi sõita. Osutus, et kui tõusta astangule, võib sõita veel kilomeetrit kümme.

Tund aega hiljem tõkestas meie tee jõgi, autoga enam edasi ei pääse.

Kokuibelsu kaldale, Muzkoli lumiste harjade alla püstitasime oma baaslaagri. Siit alustame rünnakut Sarezile.

Jätnud uude baasi koka ja instruktor Andrei koera Irmaga, sõitsime tagasi. Oli tarvis võimalikult kiiresti toimetada siia inimesi, varustust, kütet ja parv.

MEIE PARVE AJALUGU. Kui palju tööd maksis meile see parv. Me teadsime juba varem, et Sarezi järv on salakaval ning et kui juhtub õnnetus tema kallaste lähedal, siis paremal juhul õnnestub randuda, kuid minna pole kuhugi. Teed tõkestavad kaljud. Ähvardavad varingud. Seega peab parv olema uppumiskindel, kuid samaaegselt ka transporditav, sest mööda raskesti läbitavat mäekuru võib teda edasi toimetada vaid lahtivõetuna. Ja kolmandaks: parv peab olema võimalikult suure kandejõuga, sest laadungit on meil palju.

Juba kevadel Leningradis pidasime selles küsimuses kaua nõu. Kerged alumiiniumpaadid on väga head: nad on kiired ning kergesti kokkupandavad. Kuid nad ei ole stabiilsed, on haprad ning ühest-kahest pörkest vastu kaldakaljusid on küllalt, et neid rivist välja lüüa. Kaheksakambrilised kummipaadid on samuti hädaohtlikud: nad võivad läbi hõõrduda ja siis on lõpp.

Kõige parem oleks olnud tellida hea suur paat, see lahti võtta, Sarezi äärde viia ja seal kokku panna. Kuid meie käsutuses oleva lühikese tähtaja tõttu poleks ükski organisatsioon sellist tellimust vastu võtnud. Siis tekkiski meil mõte parvest. Ma konsulteerisin nendes küsimustes ajakirja „Tehnika — molodjoži“ abil. Teinud kindlaks kõik tulevase laeva ilmtingimata vajalikud omadused, andsime oma inseneridele-alpinistidele ülesande teha lõplikud arvestused laeva kandejõu ja mõõtmete kohta. Ja viimaks leidsime ka meile nii tarviliku inimese — mehhaanik-motoristi, laskmises esimest spordijärku omava ja üldse väga tubli noormehe Villi Dammi.

Ta ehitas Tšetšektõs spetsiaalse projekti järgi parve ning ka katsetas seda. Väliselt kujutas parv puust lava

ligikaudsete mõõtmetega $3,5 \times 3,5$ meetrit. Alus oli asetatud kahele pikale sigaritaolisele poile. Kumbki poi kujutas endast presentkatet, mis oli täidetud täispuhutud auto- ja võrkpallikummidega. Parve taga oli suur tüür. Tüüri kõrvale lava külge oli kinnitatud kaks „Moskva“-tüüpi rippmootorit, parve keskel oli mast purjega, mida pidi kaunistama lumeinimese pea kujutis.

Selline parv oli absoluutselt uppumiskindel, sest meie poid koosnevad 60 eri õhukummist ning nendest mõne läbitorkamine ei põhjusta mingit katastroofi. Parve kandejõud on umbes tonn. Parv on stabiilne ning seisab suurepäraselt vee peal igasuguse lainetuse korral, ükski laine ei suuda teda ümber paisata.

Lõpuks on kõik peale laaditud, meie autod väljuvad üksteise järel lähtejaamast. Möödume Akbaitalist, seejärel jääga ja moreenkuhjatistega kaetud Muzkolist. Nüüd on aga moreenkattest, mida me mõni päev tagasi täiesti elutuna laiumas nägime, läbi tunginud erkrohelist pöösakesed. Pinnasest on tõusnud mahlakad edelveissid, on näha sinkjashallid lippherned, mis on kaetud erksate violetsete õitega. On alanud lühike Pamiiri suvi.

Peatus. Üks meie kaaslastest saab Moskvast saadetud kirja. Sellest loeme, et ühes prantsuse ajakirjas on avaldatud Russelli artikkel ameerika ekspeditsiooni töö tulemustest Nepaalis. Ameeriklased kuulsid öösiti samme, mis nende arvates kuulusid lumeinimesele, leidsid koopa, milles olid kellegi toidujäänused, jäljed. Kuid lumeinimest näha ekspeditsiooni liikmetel ei õnnestunud.

SAREZI L'ÄHEDAL

KOKUIBELSU BAASLAAGRIS. Oleme Pamiiri tsentris. Meie telgid asuvad aasal, mis venib vöötmena piki jõge, sealsamas kõrval on veeristik peaaegu kilomeetri laiuselt läbitud arvukatest niredest. Teisel pool jõge kerkivad järsud kivised, peaaegu elutud mäed. Siin, umbes 4000 meetri kõrgusel, elustavad pruune ja halle mäenõlvu ainult madalad rohttaimed aasadel ning väänlevad armetud paju- ja tamariskipuhmad.

Täna läks Sarezile meie esimene karavan. Loojangul,

niipea kui meie laager jääb varju, muutub kohe külmaks. See terav temperatuurimuutus kõrgmägedes on imetlusväärne. Alles äsja paistis päike, oli soe, isegi palav, ja me käisime lühikestes pükstes. Siis aga läks päike mäe taha ning kohe muutus jahedaks. Tunni-paari pärast hakkab külmetama, öösel on aga 8 kuni 10 kraadi külma.

Läänes tarduvad eredavärvilised piIved. Õhk tundub liikumatuna. Vaatled neid ligipääsmatuid tippe ja hiiglaslikke ahelikke ning näib, et siin valitseb igavene rahu, et alati on olnud need mäed, alati on katnud neid lumi, ikka on olnud siin külm ja vaikus.

Petlik on see vaikus, petlik see liikumatus. Muutused toimuvad pidevalt, kuigi mõnikord märkamatult. Veel hiljuti seisid Murgabi sügavas orus kišlakid, seal karjatati loomi, haljendasid põllud. Kuid 1911. aastal tõkestas maalihe oru ja nüüd on see 60 km pikkuselt järve all. Kui ma sündisin, järve veel ei olnud, peagi aga kavatsen ma sõita selle ühest äärest teise. Suure järve sünd on toimunud üksnes minu eluea jooksul. Kui tohutud on siis inimkonna eksisteerimise vältel Pamiiri reljeefis ja kliimas toimunud muutused! Arheoloog A. Bernštami poolt 1955. aastal välja kaevatud vanad matusepaigad, kuhu kaks tuhat aastat tagasi maeti Pamiiri kaguosa, Kzöl-Rabati elanikke, olid vooderdatud puiduga. Käesoleval ajal ei ole selles piirkonnas kümnete kilomeetrite ulatuses ainsatki puud, isegi mitte suuremaid põõsaid. Järelikult tol ajal, kui maeti Pamiiri muistsed elanikud, oli kliima pehmem.

Niisiis ei ole need uhked mäetipud liikumatud ega igavesed. Muutub mägede ilme, märkamatult, kuid kõrvalekaldumatult kerkivad ahelikud, niisama märkamatult ja kindlalt kulutavad ning uhuvad seda kerkivat mägi ala jõed ja ojad, mis tükeldavad kivid veeristeks, veerised liivaks, liiva saviks ning kannavad selle mudana tollelt külmalt kõrgelt mägismaalt minema.

ESIMESE KARAVANI NAASMINE. Meil on olemas suurepärane riist — neljakümnekordse suurendusega binokkel. Vaatleja näeb ära kilomeetri kaugusel laagrist asuva „vaatlusaluse“ naeratusegi.

Praegu on läbi binokli selgesti näha lähenevat karavani. Meie karavanijuht teab, et teda jälgitakse, ja sõidab rõhutatult uhke rühiga.

Saabunud jutustasid, et tee Sarezini mäekurult, kus asub Džilgakuli järv, kulgeb mööda suuretükilist rusukallet. Hobused vajuvad sisse, kukuvad, vigastavad jalgu. Kuid teist teed Sarezile ei ole. Järelikult tuleb meil ikkagi just sinna rajada läbipääsutee. Päris järve ääres laskuvad rusukalded ja kaljud peaaegu püstloodis vette. Üks hobune kiskus end lahti, kukkus järve ning ronis vaid suure vaevaga välja. Ööbiti järskudel rusukalletel päris järve ääres. Kogu öö tammusid hobused oma vigastatud, vermeis jalgadel ning vajusid aegapidi mööda kivitükke inimeste juurde, kes magasid allpool.

PEALETUNGI ALGUS. Otsustasime, et homme lähevad Džilgakuli järveni, s. t. Karabulaki kuru harjale, mehhaanik Villi Damm, instruktor Andrei Golikov, alpinist Jura Kornijenko ja karavanaiajaja Karvon Gulomomedov. Villi ja Andrei laskuvad kohe Sarezi äärde ning hakkavad parve kokku monteerima, ülejäänud asuvad aga rajama teed kurult Sarezini.

Hommikul kell 6 läksid nad välja. Meie, laagrisse jäänud, tegime ainult ühte — valmistasime ette ja saatsime teele Sarezile karavani karavani järel. Sinna oli saadetud juba osa planke ja laudu parve jaoks, varustus, toiduained, autod. Koos karavaniga lahkusid botaanikud.

Äramineku eel kutsus botaanik Gussev mind vaatama, missugune skorpion tal telgis on. Ma läksin omaette muheldes: mind huvitas, keda ta võis pidada skorpioniks, sest siin, 4000 m kõrgusel, nad ei ela.

Minu suureks üllatuseks osutus skorpion tõeliseks, ehkki oli veidi laiaks litsutud: Gussev oli tema peal maganud.

KOKUIBELSU LAAGER TÜHJENEB. Me kiirustasime parve kokku seadma ja tegema eeluurimisreisi mööda Sarezi, et seejärel koostada tööde plaan vähemalt kuuks. Parve puust lava jaoks ei jätku laudu, just nende kohaletoimetamine järve kaldale on aga kõige raskem.

Väljunud laagrist, istusime hobustele, kuid ainult selleks, et ületada Kokuibelsu arvukaid harusid. Ületanud jõe, hakkasime kiirustama. Hobuseid on meil karavanis vähe ja peaaegu kõik nad on halvas seisukorras. Üks vigastas ennast ning ei söö peaaegu üldse, ülejäänud on väga kõhnad, paljudel on jalad vigastatud. Eriti halb on

huvitavat tulika värvi hobusel, just niisugune ratsu oli d'Artagnanil. Kuid ükskõik, kõhnuvad nad või mitte, muravad nad jalad või mitte, töötada on vaja. Proovisime neil jalgu siduda, vilditüki sisse mässida, tulutult — loomadel oli ainult halvem.

Laager Kokuibelsu's jäi maha. Kui palju oli siin elevust, kui palju inimesi, telke! Aga siis viis karavan kõik ära, inimesed läksid Sarezi. Baaslaagris on nüüd tühi ja vaikne.

Me liigume mööda laia orgu, mille kohal kerkivad lumised mäed. Rõõmsavärvilistel niitudel õitsevad priimulad. Abajates ujuvad pardid. Me läheme üsna kaua piki Kokuibelsud, seejärel pöörame mäeaheliku jalamile, mis lahutab meid Sarezist, kaljuste kuivade nõlvade vahel alustame tõusu.

Mäekuru kujutab endast laialdast platood, mida ümbritsevad mäed. Platool sätendab Džiglakuli järv.

See järv muutub kiiresti. Kui ma nägin teda 1936. aastal, oli ta kolm korda väiksem.

Lõpuks tuli viimane tõus. Me läksime kiiresti ülespoole. Ja äkki, mäekuru taga, sattusime teise maailma.

Kuni mäekuruni olime Pamiiris, või nagu mõned räägivad, Ida-Pamiiris. Siin on laiad orud, lamedad ahelikud, rahulikud, aeglaselt voolavad jõed.

Mäekuru taga leidsime end äkki Badahšanis ehk Lääne-Pamiiris. Siin on järsud nõlvad, kitsad orud, kiirevoolulised jõed, järsk kaljureljeef.

SAREZI LÄHISTEL. Kitsas orus mäekuru all jookseb lõbusalt vulisedes elurõõmus jõekene. Meeldiv on koirohu mõrkjas lõhn. Nõlvu katavad liivkanni okkalised padjad. Siin seisavad meie telgid ja varustuse virnad. Lõhe idanõlv on jõe kohal järsk, seda mööda viib alla kitsas rada. Läänenõlvad kujutavad endast püstloodseid kaljusid. Jõe meiepoolisel kaldal on kitsas niiduriba, vastaskalda kaljude jalamil aga suured lumevallid. Laagrist ülevaalt on lõhe, mis on täidetud kaljurusudega, mille alt voolab välja jõekene. Ta jookseb ainult poole kilomeetri ulatuses mööda maapinda, „sukeldub“ siis ja kaob suuretkilises rusus.

Laager on tühi, kõik läksid teed rajama. Õhtuks pöörduvad inimesed tagasi äravaevatatena, kuid rahulolevatena: suur osa teest sai puhastatud. Muide, mitte kõik ei tulnud,

Villi ja Andrei jäid alla järve kaldale. Nad hakkasid balloone täis puhuma.

29. juunil tegid teed nii töölised, alpinistid kui ka teaduslikud töötajad. Samal päeval läks alla kõige raskem osa meie karavanist. Pakkisime kaua. Lõpuks jõudsime viimase koormani, mis oli kõige hinnalisem — mootorid parve jaoks. Kapriisne hobune Eksport ehmus ja hakkas taganema, tegi järsu hüppe üles ning lükkas koorma ümber. Kuid õnneks jõudsid karavanaiajad Turajev ja Dabajev mootorid lennult kinni püüda. Kuldaväärt mehed on meie karavanaiajad!

Õhtuks jõudsid kuuest järve ääres käinud hobusest ülemisse laagrisse tagasi ainult neli. Kaks olid nii ära vaevatud, et jäid teele. Ka inimesed jõudsid üles surmväsinuina. Viimane grupp tuli järvelt alles öösel. Kõigil on väga väsinud näod, kuid nad räägivad rõhutatult reipa häälega.

Ei, nii enam ei või. Homme peavad puhkama nii inimesed kui hobused.

Hämardub, laager jääb vaikseks. Ja ma mõtlen sellest, et võib-olla kusagil kõrval, Sarezi idapoolses otsas, Murgabi deltas või mõne kitsa jõekese orus, seal, kus põõsastik on kõige tihedam, kus kasvavad sõstra- ja kibuvitsapõõsad ning mahlakad taimed, kus elavad jänessed ja koopaoravad, kohtame me lumeinimest.

Õhtul seoti parv kokku ja lasti vette.

MÖÖDA SURNUD LÕHET SAREZILE. Hommikul võtame me Karvoniga õlgadele oma selja- ja magamiskotid ning asume teele Sarezi poole.

Mööda kivist koridori läheme ikka allapoole ja allapoole. Paremal ja vasakul on rusu, meie kohal aga kerkiavad kaljud. Tervel teel kuni järveni kohtasime ainult ühte rohelist laiku: tee kõrval väikese nõo põhjas oli väike järveke, õigemini loik, ning selle ümber 10 meetri laiune niiduriba. Ainult kahel korral kogu teekonna vältel nägime mõningaid armetuid kuslapuid.

Jalgade all on hallide elutute kivide kaos. Kui kuulata, on peaaegu igas kohas kuulda, kuidas nende all sügavuses kohiseb vesi. Siin voolabki jõgi, mis nii lõbusasti vulises laagri juures, edaspidi kadus aga rusudesse. Kogu tee jooksul järveni tuleb vesi vaid kolmel korral pinnale. Kivide vahel on vaevalt märgata meie poolt rajatud tee-

rada ja punased laigud sellel, mis pole muud kui veri meie hobuste vigastatud jalgadest.

Lõpuks vilksatas kaugel all järv. Tema värv on tõepoolest hämmastavalt kaunis, tõeline türkiis. Kell 10 hommikul istusime juba Kazankuli lahe kaldaäärsetel kividel.

Sarez on imetusväärne järv, kaldaid tal tegelikult ei olegi, kaljused või klibustikulised veerud langevad püstloodselt vette. Üleval aga lõpevad need järsud veerud mäetippude ja -harjadena. Abajaid on järves väga vähe. Rabav on tema kallaste elutus, kaljud järve kohal on täiesti ilma taimkatteta. Suuretükilistel rusudel, mille lõhe-
desse on kogunenud peenes, on ühest pöösakesest teiseni mitukümmend meetrit. Rohelust ei ole ka vees. Lõpmatult karm ja vaikne on kõik ümberringi; ei linde, ei loomi, ainult tuule ja vee mühin.

Meie väike telk, mis kaitseb meid langevate kivide eest, on liibunud vastu maad täiesti kalju all. Kivid kukuvad vahetpidamata. Eile öösel näiteks lendas väikesesse lohku, kus eelmisel ööl magasid Villi ja Andrei, umbes saja kilogrammi raskune kaljutükk.

Teine kord lõi kivi vastu ballooni, mida Villi ja Andrei parajasti täis puhusid. Balloon pörkas üles, mõlemad puhujad söötsid aga teine teisele poole. Seepärast nad paigutasidki telgi täiesti kaljude alla — ebamugav, kuid ohutu.

Me ootasime parve kaua, aga just siis, kui olime juba peaaegu kaotanud lootuse tema peatsest ilmunisest, kostsid viled ja tervitushüüded ning parv ilmus käänaku tagant nähtavale.

SAREZI SUDAMES

LÕPUKS PARVEL. Kohe laadisime parvele maksimaalse hulga kütust ja tõukasime endid kaldast lahti. Villi tõmbas starterit ja mootor hakkas tööle. Me heitsime magamiskottidele pikali, puhus pärituul ja parv liikus järvel kiiresti ning sujuvalt. Täituski meie unistus. Pärast nii paljusid pingutusi Leningradis, seejärel Ošis ja Pamiiris, pärast lõputuid kogunemisi, jändamist karavaniga, pärast hobuste verega niisutatud teid, pärast kuumust ja külma —

täielik rahu. Parv kiigutab pehmelt, meie ees avaneb Sarezi kallaste panoraam.

Kõikjal järskudel kallastel, kõrgel vee kohal lamavad ajupuude tüved. Ilmselt kohe pärast seda, kui org üle ujutati ja vesi saavutas oma maksimaalse taseme, kisti orupõhjast lahti ning tõusid veepinnale paljud puud ja põõsad, mis lainete poolt kaldale paisati. Pärast hakkas vesi vähehaaval taganema, veetase järves alanes. Nüüd tõuseb vesi järves mõne meetri võrra ainult suvel, kui lumi sulab.

Järve põhjapoolsel kaldal nägime väikest lahte, kuhu suubub kiirevooluline jõgi. Parvetame väikese saarekese ja kalda vahelt läbi ning väljume lahele. Meid tervitab kaselehtede lõbus sahin. Pärast Pamiiri karmi kõrbet lehtede kahin ja lainete laksumine... Ei tahakski tõusta kasejuurtelt, millel istusin, ei ole tahtmist lahkuda puude helitava varju alt.

Kas siin võis elada lumeinimene? Jah, siin on piki jõge kaskede vöönd, kuid need on mittesöödavad ning peale kaskede pole siin mitte midagi, ainult kivid ja kivid. Pole siin toitu karu ega mägikitse, veel vähem lumeinimese jaoks. Tuleb otsida teisi, heldemaid orge.

Uuesti asume parvele, ületame Sarezi ja parvetame järgmise jõeni, mis mööda järsult langevat orgu karestikuliste kaskaadidena järve poole ruttab. Ta on niisamuti ümbritsetud puudega, kuid siin kasvab peale kaskede kappleid. See lõhe asetseb lõunanõlval, loomulikult on siin soojem.

Liigume edasi idasse Murgabi jõe suudme poole; siit võib pääseda Sarezile. Enne tuleb meil aga läbida delta kaugele järvele ulatuv murdlainetus, lausa veepööris. Tuule poolt tagaetavaid laineid aitab järvel edasi kihutada jõe käre vool. Vaatamata kõigile jõupingutustele jääb meie võimas parv murdlainete valli taha toppama.

Ootamatult sööstab kaljudelt valju pladinaga vette pesakond järvekormorane. Millised imelikud linnud need küll on! Teistel veelindudel — partidel, hanedel, luikedel — on suurem osa kehast vee peal, neil aga on kogu keha vee all, välja ulatub üksnes pea. Me ajame endi ees tervet pesakonda, aga üks noor kormoran püüab kangekaelselt, kuid edutult parvest ette jõuda. Jõuliselt tiibadega vehkides jooksevad linnud mööda veepinda, kuid ei suuda end kuidagi sellest lahti kiskuda.

KAZANKULI LAHEL. Laguuniga tutvunud, pöörame oma parve ümber ja alustame tagasiteekonda Kazankuli lahte. Sarez on kummaline järv. Ei löö siin sulpsu kala ega ole kuulda linde, järvekormoranid, keda kohtasime, olid ja on seni jäänud ainsaiks nähtud elusolendeiks. Me parvetasime kilomeetrit viisteist edasi ning silmasime ainult kahte väikest metsatukka ja madalat põõsarägastikku Murgabi suudmes.

Õhtu poole muutub külmemaks. Helesinised lained löövad kohisedes vastu kallast. Parv liigub vaevaliselt vastu tuult. Vastutuul on tugev, peaaegu maruline, meil aga on vaja nii ruttu kui vähegi võimalik sõita ümber kogu järve ning koostada siis edasiste tööde plaan. Me liigume peatusteta, kuni hakkab hämarduma. Randume oma lahes, külmast kanged, kuid endaga rahul. Rahulolu on, tōsi küll, suhteline. Rikkaliku taimestikuga orge, kus oleks olnud palju metsloomi ja söödavaid taimi, me ei näinud, olgugi et tegime järve tervele idapoolsele osale ringi peale. See muidugi ei rõõmusta, kuid me loodame, et leiame niisugused orud järve läänepoolses osas, mis on umbes kolm korda idapoolsest suurem.

Võtame välipudeli ning jagame selle sisu ausalt omavahel, igaüks saab lonksukese. Paneme kateloki lõkkele ja keedame putru.

Villi püüab vandudes oma pükstelt ühe toreda skorpioni-eksemplari. Tõmbab kinda kätte ja saates oma tegevust sõnadega: „Mitte siia, lollike, aga vaat siia, siin saab sul hoopis lõbusam olema,“ asetab ta skorpioni konservipurki, kus juba enne on mõned viimase saatusekaaslased. Vesteldes puhume madratsid täis ja seame endid parvel sisse. Kaldal on niipalju skorpione, et seal on õudsevõitu magada.

Meie ümber on imetlusväärset fantastilist maastikku: kuust valgustatud järv, kuuvalguses sätendav lumi mäetippudel, mägede tumedad nõlvad.

MÕÖDA SAREZI LÄÄNE POOLE. Ma ärkan ja püüan ära arvata, mis kell võiks olla. Kuud ei ole näha, ainult kaugetel tippudel helgib tema peegeldus. Ümberringi on absoluutselt vaikne. Tuult ei ole, võib teele asuda. Raputan Andreid õlast ja küsin, palju kell on. Kaksikümmend minutit nelja peal.

Äratus. Pilkases pimeduses paneme magamiskotid kokku.

Mootor turtsatas korda kaks, lõi mürisema ning parv libises tasakesi mööda musta veepinda lahest järvele. Ootame kaua koitu. Aegamisi muutub vesi parve all mustast halliks, seejärel sinakaks ja lõpuks türkiissiniseks. Mida kaugemale lääne poole me parvetame, seda kaugemale jääb neist Murgabi jõesuu, mis kannab endaga järve suure hulga muda ning seda läbipaistvamaks muutub vesi. Kogu aeg liigume päris kalda ääres, jälgides seda läbi binokli. Ühes kohas läheb mingisugune rada mööda nõlva üles. Vaatame selle üle, kuid ei — see pole see. See on vana rada, mis on tallatud karjade ja karjuste poolt veel siis, kui siin orus voolas karedavooluline jõgi. Nüüd on rada pooleldi kinni varisenud, on näha ainult mägikitsede jälgi.

Järve põhjapoolsel kaldal, madala mäe otsas istub pidulikult merikotkas. Ta silmitseb meid huviga ja ilma igasuguse kartusega.

IRHTI LAHEL. Mootor müriseb, kruvi taga läbipaistvas ultramariinses vees jookseb mullikestest moodustunud valge saba.

Juba päeva teisel poolel jõuame laia Irhti lahte. Lahe kaldal seisab meteoroloogiajaam, mille töötajad teatasid Moskvasse, et nägid siin lumeinimese jälgi. Meteoroloogiajaama ülem Kletuškin kirjutas oma kirjas: „Veebruarikuu keskpaiku 1958. aastal läksin ma mööda orgu jaamast umbes 1,5—2 kilomeetrit ülespoole jahile. Talvel külastasin ma seda kohta päris tihti. Kogu aeg käisin ma üht ja sama rada mööda, mille ise sisse olin tallanud. Ja siis ma märkasin, et minu raja kõrval mäe lõunanõlvakul kulges samasugune, kuid palju uuem rada. Kui olin natuke kõrgemale tõusnud, kaotasin uue raja silmist, sest sellest kohast oli üle läinud laviin, mis pühkis nõlva lumest paljaks. Ma pöördusin tagasi, andmata nähtule suuremat tähtsust.

Umbes 24.—28. veebruari öösel kuulsid kõik meteoroloogiajaama töötajad väga selgelt kahe koera haukumist. Ka järgmisel ööl kuulsime kuidagi imelikku, inimese karjatustega sarnanevat haukumist.

Nädala poolteise pärast viibisin nõlval, kust me kuulsime haugatusi. Seal lookles teerada, mis oli väga sarnane inimese poolt sissetallatuga. Selgeid jälgi näha ei õnnestunud, sest nad olid päeviti päikese käes sulanud, hommikuti aga uuesti külmunud. Varem sellele nõlvakule tõusta ei lubanud lume rohkus ja sügavus. Üldse oli meie jaama juurde jaanuarist kuni märtsi 20-ndani võimatu pääseda olgu inimesel või koeral; kust ilmus olend, kes jättis maha mõistatuslikud jäljed, oli teadmata.

22. märtsil murdsid vaatlejad läbi meie juurde jaama. Ummistuse rajoonis nägid nad teerada ja mõtlesid, et meie neil vastas käisime, kuid sel ajal ei lahkunud keegi jaamast. Hiljem, kui nad kord päeval läksid mööda Irhti lahte, kuulsid nemadki imelikke võõraid häälistsusi. Kui hoolega nad ka ringi vaatasid, näha neil ometi midagi ei õnnestunud. Nendega oli koos meie tehnik-hüdroloog Šagunijev. Järgmisel päeval ronis ta nõlvakule, ja nägi seal samu jälgi, mida minagi olin näinud. Kogenud jahimehena kinnitab ta, et neid jälgi ei võinud jätta metsloom.

Meis tärkas oletus, et need jättis lumeinimene, kui ta on üldse olemas. Kuigi ma olen palju mägedes käinud, pole ma varem niisuguseid jälgi näinud ega selliseid karjeid kuulnud."

Ja nüüd me kiirustame Irhti meteoroloogiajaama, et kohtuda ja vestelda sealsete inimestega.

Me lahkusime parvelt Irhti lahe lõpus asuva leetseljaku juures ning läksime alla orgu. Järvel oli jahe, siin aga valitses kuumus. Ümberringi rohelised puud, piki jõge luhad eredaõieliste taimedega. Lõpuks jõuame Irhti. Meteoroloogiajaama ülem kordab veel kord kõiki kirjas edasiantud andmeid: ta kinnitab, et nägi kevadel lumel salapäraseid jälgi ja teadmata kelle poolt sissetallatud teerada Sarezi lahe rajoonis, räägib haukumisest, mida kuuldi kaks ööd järjest.

Kuid tähelepanu äratas üks asjaolu: kõik need sündmused algasid pärast seda, kui üks meteoroloogiajaama töötaja laskus alla asulasse ning luges seal ajalehest hüdroloog A. Pronini teadaannet ja teisi kirjutisi lumeinimesest. Kui see kaastööline pöördus tagasi meteoroloogiajaama, nägi ta Irhti lahe juures lumel jälgi. Aga varsti pärast seda, kui ta oma tähelepanekuid seltsimeestega

jagas, loeti seljandikult kostnud haugatusedki lumeinimesega seotud faktiks.

Ma palusin jutustada, mida endast kujutasid need jäljed, kui pikad ja laiad nad olid, milline oli varvaste jäljend, sammu pikkus jne. Nendele küsimustele ei suutnud keegi täpselt vastata. Ainult seda rääkisid kõik, et jäljed sarnanevad inimese omadega.

Ma küsisin meteoroloogidelt, kas nad on kuulnud, kuidas rebased hauguvad. Selgus, et polnud kunagi kuulnud. Veel halvem oli see, et meteoroloogiajaama sümpaatne ja arukas kokk, kohalik elanik Kudari jõe rajoonist (see on siit 50 km kaugusel), kes on elanud siin kogu oma eluaja, polnud midagi kuulnud lumeinimesest ega tema jälgedest. Ka tema naabrid ning sugulased, kes olid sündinud siinsamas Kudaril, andsid meile samasuguse vastuse.

Parandanud meteoroloogide abiga meie pontoonid, heiskasime purje ja asusime uuesti teele.

KASE LAHTE. Oli pime, puhus vinge piitsutav tuul, meie parv liikus edasi pimeduse tõttu nähtamatutel lainetel raskelt tõustes ja vajudes. Kütust oli vähe, sellepärast otsustasime ära kasutada tuult, mis ähvardas juba tormiks muutuda. Kell kaksteist jõudsimme arusaamisele, et kihutamine täielikus pimeduses võib lõppeda halvasti. Me võtsime kursi lahekesele Batasaifari jõe suudmes, laterna valgusel sisenesime lahte ja kinnitasime otsad leetseljakul kaljupalami juures.

Niisiis oleme läbi uurinud kogu järve ja selle kaldad. Mingeid õitsvaid rikkaliku söödava taimestiku ja loomastikuga orge me Sarezil ei avastanud. Tähendab, on vaja minna mägede sügavikku, võtta käsile kõikide mägedesse tõusvate orgude detailne läbiuurimine.

Hommikul, kui ma pole veel jõudnud pead magamiskotist välja pista, rebeneb üleval 500—600 meetri kõrgusel lahti kaljurahn ja prantsatab raske mürinaga kaldaliivale.

Kas ei ole see järsku tervitus lumeinimeselt?

Me käisime jälgi otsides läbi terve kalda. Ei, kaldaäär- sel liival pole midagi näha. Siis haarame madratsid ja magamiskotid, paneme kiiresti mootori tööle ning parv kannab meid järve sinisele peegilile, ereda päikese kätte.

Tuul tugevneb ja parv kihutab itta. Me võtame välja konservid ja kuivikuid taevassinisesse vette kastes einestame.

Algab päev. Me vaatame hoolikalt läbi kõik kaldad. Villi laulab naerusui, kuigi teda hommikueine eel apluses süüdistati: peeti kahtlaseks seda, et ta õhtul magamiskoti asemel suhkrukotti püüdis ronida, tehes ise näo, et ajas kotid kogemata segamini.

Tuul paisutas nii energiliselt purje, et varsti olime juba meie kaunis Kase orukeses. Siitpeale algab tõsine töö. Laagri jaoks valime koha delta uhtmaa keskele. Ta on, tõsi küll, avatud tuultele, kuid see-eest ei lenda siia kivid mäenõlvadelt.

Halb on ainult see, et siin on massiliselt skorpione. Iga neljanda meie poolt überpööratud kivi alt leiame skorpioni.

Koostades otsimistöode plaani Sarezil, otsustasime, et eelkõige tuleb uurida Kase ja Papli nõgusid. Murgabi deltat, Sarezkoli deltat ja orgu. Kõik need orud saavad alguse Sarezi idaosast. Erilist tähelepanu tuleb pöörata jälgedele liival, savil ja rusukalletel ning metsloomade käitumisele. Kõiki leitud jälgi pildistada. Läbi tuhnida kõik koopad, üle vaadata nende põhjad: kas pole kusagil mingeid konte, toidujäätmeid, loomade väljaheiteid. Valida koht ja panna välja hästi varjatud vaatluspost. Kõik, mida vaatlejad näevad, hoolikalt üles kirjutada ja pildistada. Ja mitte ühtegi lasku, otsimistööd tuleb teha vaikselt.

Seadsime meie neljakümnekordse suurendusega binokli üles suunaga mäeaheliku vastasnõlvale. Järve taga, mäeharja kõrgeimal tipul sõi kari mägikitsi. Meile oli imehästi näha, kui aeglaselt liigub kari. Karja järel aga kõnnib suure habeme ja külgedelt alla ripneva sassis karvaga sokk. Kitsed liiguvad rahulikult, ainult vahel harva tõstab mõni neist valvsalt pead ja vaatab meie poole. Kuni ei pimene, jälgime neid vahetpidamata.

ÜHE KIIKI ELULUGU. Kõigist Pamiiri loomadest ilmuvad inimeste vastu kõige rohkem usaldust mägikitsed. Neid on kerge kodustada ning nad kiinduvad inimestesse kiiresti. Kunagi nägin ühes piirivalvekordonis täiesti kodustatud sokku. Õige, see oli ammu, siis kui nüüdsete klubide, sööklate ja hobusetallidega kordonite asemel koosnes kogu kordon kõigest mõnest mäenõlva sisse kae-

vatud muldonnist. Kevade eel, suurte lumesadude ajal, oli sageli toiduainete kohaletoimetamisega raskusi ja piirivalvurite toitulustamine sõltus suuresti oma kütist.

Lõunapoolsed mäeküljed tulid juba lume alt välja, kuid põhjapoolsetel ei tahtnud talv oma positsioone käest anda: lumikate oli seal alles väga paks. Just niisugusel lumega kaetud nõlval kütt valvaski mägikitsi, ootas, kuni nad kaljudelt alla laskuvad. Kõik arvavad, et sokud eelistavad kaljusid, ent see pole päris õige. Nad armastavad järske rohuga kaetud mäenõlvu, kus leidub toitu. Neil nõlvadel ei pääse aga hundi või lumileopardi käest. Sellepärast valivad sokud sellised kohad, kus rohuga kaetud kallakud vahelduvad kaljuste aladega.

Jahimees lamas terve öö lumel ja oli külmast täiesti kohmetanud. Sokud ööbisid kaljudel, neid polnud näha. Lõpuks hommiku eel, kui pisut koitis, märkas kütt lume foonil kaljudelt laskuvate mägikitsede siluette. Ta tulistas, kari paiskus tagasi kaljudele, üks loom aga jäi lumele siplema.

Kui kütt mööda kallakut haavatud loomani jõudis, nägi ta ehmatusega, et oli maha lasknud emalooma. Kuid teha polnud midagi. Lootes, et noor kitsetall, kes polnud lahkunud tapetud ema juurest, läheb tagasi karja juurde, ajas jahimees ta eemale. Viskas kitse üle sadula ja liikus kordoni poole. Kuid kitsetall järgnes talle.

Hommikuvalguses nägi jahimees kaitsetut pikajalgset kogukest, kes kord vaikides, kord kaeblikult mökitades saatis oma elutut ema. Kitsetall peatus mõnikord väsinult, sööstis aga peagi uuesti edasi. Ta ei tulnud päris lähedale, peljates nähtavasti inimest, kuid ei lasknud silmist ka ema, nähtavasti kartis jääda üksinda.

Asjata pööras jahimees ratsu ümber ja püüdis hüüetega kitsetalle tagasi pöörduma sundida: see tuli jahimehele järele kuni kordonini. Võimalik, et kitsetall ei oleks siiski inimeste juurde jäänud, kui poleks olnud koeri. Need söötsid talle kallale ning kõhklemata tormas kitsetall ema juurde, olgugi et selle kõrval oli inimene. See inimene haaras kitsetalle jalast, koerad aga ajas eemale. Kogu kordon jooksis kokku. Üks kitsetalle uudistajatest ütles välja oma arvamuse, et sokuke sureb ilma emata ikkagi ning sellepärast on kõige õigem ta nuudlisupi jaoks reserveerida. Kuid juurdeastunud seersant kiskus ta käest kitse-

talle ja ütles, et selline õgard, kes ei saa sööklas söönuks, tuleks väesalgast ära ajada, ning et ainult elajas võib tappa sellise tallekese.

„Niikuinii saab ta otsa,“ kaitses nuudlisupi armastaja end nõrgalt.

Seersant sõitis pidulikult kasarmuni ja sidus kitsetalle jalgapidi oma voodi külge. Siis läks ta ettekandega väesalga ülema juurde ja veidi kohmetult palus korraldust igapäevaseks piima väljaandmiseks kitsetalle jaoks. Loa sai ta otsekohe ja varsti seejärel ka piima. Kuid kitsetall ei osanud alustassilt lakkuda. Kõik väsitasid end tema toitmise ära, kitsetall aga tundis ikkagi nälga. Siis valmistati kiiresti lutt, mille läbi ta imes ruttu tühjaks terve pudeli. Talle söötmise juures viibis peale tunnimeeste kogu väesalk.

Juba mõne päeva pärast sai kitsetall väeosas „oma inimeseks“. Mõistes, et kitsetall asub inimeste kaitse all, ei üritanud koerad tema vastu enam mingeid agressiivseid väljaastumisi.

Kui kitsetallel oli igav, seda aga juhtus iga kord, kui ta üksi jäi, läks ta koerte juurde, heitis nende kõrvale pikali, vahel isegi hüppas ühele lambakoerale selga ja seisis seal ringi vahtides, kuni ta maha raputati.

Magada armastas ta leivaküpsetusahju ääres, kuhu pagar enne leibade ahju panemist kraapis tulise tuha. Kuid hiljem avastati, et tulisel tuhal lamades oli ta karvad külgedelt ära kõrvetanud. Siis keelati tal leivaküpsetamisruumis viibimine ja ta asus elama kasarmusse. Kuid ka seal ei läinud ta elu ladusalt. Ta kas ei suutnud oma kaitsja koikut meeles pidada või luges ta seda üldse mittevajalikuks. Avanud ninaga ukse, tegi ta paar hüpet ja kargas esimese ettejuhtuva sõduri koikusse. Arusaadav, et niisugune ootamatu häirimine valvekorrast tulnud ja just uinunud sõduritele eriti ei meeldinud. Kitsetall sai tugeva matsu ja lendas põrandale. Ta ei lasknud ennast sellest heidutada ja hüppas järjekorras teisele, siis kolmandale koikule, kuni oli end kuskil sisse seadnud või ukse taha visatud, mis talle põrmugi ei meeldinud, sest väljas oli kõva pakane. Tihti ajas ta ühelt koikult, ühelt magajalt teisele lennates kogu kasarmu üles.

Sokukesest sai usin, koguni pedantsevõitu „ajateenija“, kes käis sõduritega regulaarselt õppustel. Maneežis sörkis

ta oma hooldaja hobuse kannul ning ületas hämmastava kergusega kõik takistused. Sageli läks ta koos oma sõbraga toimkonda ja sõi maskeeritud piirivalvurite lähedal rahulikult rohtu. Ta õppis päevakava kiiresti selgeks ning ilmus täpselt hommikueinele, lõunale ning õhtueinele. Sügiseks oli tast saanud juba küllalt suur sokk, piima aga imes ta ikka lutist.

Tal kasvasid pähe väikesed sarvekesed ning ta muutus väeüksuse lemmikust nuhtluseks. Nuhtluseks sellepärast, et kohalikud naljahambad õpetasid ta pusklema. Tarvitses kellelgi kummarduda maast midagi võtma, kui see, nüüd juba täiesti täiskasvanud sokk andis mitte midagi halba aimavale inimesele sarvedega tugeva hoobi tagumikku.

Algul lõbustas see kõiki, hiljem hakkas tüütama, seejärel kutsus rahulolematuse esile. Ühel traagilisel sügispäeval lõi sokk võimsa hoobiga jalust ning veeretaskal lakust alla diviisist kohale sõitnud polkovniku. Seda nägi kogu koosseis pealt ning pidas hirmu pärast hinge kinni. Polkovnik saabus sõjaväeringkonnast, et kontrollida piirivalveüksuste lahingulist väljaõpet. Kuid polkovnik ei vihastunud, puhkes hoopis naerma ning läks oma lõhki-kärisenud pükse nõeluma ja puhastama.

Õhtul lõi sokk sama polkovniku silma all jalust maha postil seisva, parajasti binoklist vaatama kummarduva tunnimehe. Selle peale lausus polkovnik vaikselt, et sokuke kõrvaldataks, sest on hea, kui sokk garnisoni koosseisu lõbustab, aga kui tema tõttu kannatab lahinguline väljaõpe, on see juba halb.

Öösel sidus seersant soku köie otsa ning viis ta kahekümne kilomeetri kaugusele mägedesse. Järgmisel päeval oli sokk aga jällegi üksuses tagasi. Siis pandi ta autosse ning viidi üsna kaugele. Ühed räägivad, et pärast elas ta kaua Moskva loomaaias, teised, et ta ei jõudnudki Ošini, vaid rebis end köie otsast lahti ning hüppas kusagil Nelja Venna rajoonis autost välja. Missugune neist juttudest on õige, ei tea. Tean ainult, et mägikitsed on tõesti väga usaldavad ning kiiresti kodustatavad.

PAMIIRI TEISTES RAJONIDES. Sel ajal, kui Sarezi grupp tungis järve äärde, ehtas seal parve ja alustas otsinguid, kees Pamiiri teistes rajoonides pingeline töö. Et varustada sareeslasi kõige hädavajalikuga, kurseerisid Oši

ja Tšetšektõ vahel vahetpidamata autod. Üle kõrgete mäekurude ja karmide kõrbete veeti kaeru ja toiduaineid. Tšetšektõst toimetati vajalik varustus ja toit baaslaagrisse: sareeslastele Kokuibeli laagrisse, Pšardi grupi jaoks Aktaši mäekuru juures asuvasse laagrisse. Sealt suunati varustus juba hobustega mäekuru kaudu kas Pšarti, selle grupi pealaagrisse, või Sarezi, Kazankuli lahe kaldale.

Lääne-Pšardi kitsas org ujutati suvel iga päev üle. Sulasid lumi ja liustikud ning jõgi väljus oma kallastest. Sogane lumevesi uhtus mäekaldaid, mis varisedes moodustasid uusi leetseljakuid. Pšardis töötada oli raske ja ohtlik.

Nii pidi Pšardi laagri ülem A. Sokolov peaaegu uppuma jõe ületamisel. Vesi paiskas tema hobuse küljeli ja kandis meetrit 150 pärivett allapoole. Lausa imekombel pääses Sokolov kaldale.

Kui vesi alanes, paljastas jõgi laiad uhteliiva leeted. Neid uurides leidsime hundi, karu ja ilvese jälgi, kuid lumeinimese jälgi mitte.

Kord märgati kaugel järsul mäeküljel mingeid imelikke jälgi. Viivitamatult sinna suunatud erigrupp avastas, et need on väga suured. Iga jälg oli peaaegu pool meetrit pikk, sammudevaheline kaugus ligi kolm meetrit. Selgus, et need on kivi hüppelise allaveeremise jäljed.

MIDA JUTUSTAS POTAPOV. Juuli lõpul kogunes Kokuibeli laagrisse jälle palju inimesi ja hobuseid. Tulid filmigrupp, doktor Bjakov ning kütt Izrael. Siia saabus ka Sarezi grupi ülem R. Potapov.

„Noh, mis uudist?“ küsisid mõned kannatamatud häälled niipea kui ta laagrisse jõudis.

„Ei midagi!“ vastas ta. „Kuidagi veider ümbrus on teil siin. Imelikult tühi.“

Kuni 10. juulini uurisime Kase ja Papli nõgu ning Murgabi jõe suuet. Seejärel alustas grupp Lõuna-Kazankuli oru uurimist. Lahkusime laagrist ja mitme kilomeetri jooksul (tõus oli ligi 500 meetrit) ronisime mööda rusukallet ja suurte rahnude vahel kõrgemale. Mingeid loomi, nende jälgi ega väljaheiteid ei leitud. Binokliga uurisime kõik kaljud hoolikalt läbi. Kaljuseinad olid paljad, taimestikuta, koobasteta ja varjamiskohtadeta.

Kui läksime üle jõe paremale kaldale, märkasime eemal

arhaaride karja. Kuna nad meid ei märganud, jälgisime neid neli tundi. Arhaarid käitusid rahulikult, tähendab, nad ei haistnud ka midagi muud kahtlast.

Õhtuks jõudsimme oru lahkmele, kus suuremasse kaljukitsusesse suubusid kaks külgmist nõgu, üks ligi kaheksa kilomeetrit pikk, teine palju lühem. Panime välja vaatlusposti ja lõime vaikselt laagri üles, püüdes end mitte millegagi reeta. Hommikul jätkasime rännakut üles ning peagi jõudsimme moreenideni. Ümberringi olid korrapäratult laialipaisatud tohutud rahnud. Mäeharjalt laskus orgu määrdunud jääliustik. Kaugel all helkis pika heleda türkiissinise lindina järv.

Maskeerisime end, heitsime pikali ning jälgisime, mis toimub ümberringi. Ei binokliga ega ilma märganud me midagi huvitavat. Ainult vintide parved lendasid meist üle.

Päev jõudis õhtusse. Varjud venisid pikaks ja roomasid mööda mäeharja alla, pilved kattusid roosaka valgusega. Siis nad kustusid ning järv meie all tuhmus.

Koidu ajal, magamiskottidest väljumata, alustasime uuesti maastikuluuref. Kuid kõik ümberringi oli liikumatu ja elutu.

Praegu asub meie pealaager suure Mardžanai lahe sopis. Kolisime sinna suurte raskustega. Teel tabas meid tugev torm. Raskelt kõikudes liikus koormatud parv järskudel lainetel vastu tuult ja vedas puksiiris suurt kummi-paati, milles istus 8 inimest. Lained paiskusid üle parve. Märg kui kass, saba sorgus, seisis Irma parve ninas ja iga uus laine kastis ta üleni märjaks. Parv liikus vaevaliselt vastu laineid. Eriti raske oli lahte sisse sõita. Kui liikusime ümber neeme, peksid lained raevukalt vastu parve. Siinsamas kõrval olid kaljurahnud, mille vastu ulgudes tormasid vahused lained, paisates pritsmeid mitme meetri kõrgusele. Ei tahtnud mõeldagi, mis juhtuks, kui mootorid ütleksid üles. Kuid need töötasid häireteta.

Uurisime läbi suurema osa kaldaid ja kuus suurt orgu. Enamikus uurisime neid kogu grupiga. Kaasas olid zooloogid, botaanikud ja alpinistid. Töötasime vaikselt, mitte ainult laskmine, vaid isegi valjult rääkimine oli keelatud. Sageli nägime metsloomi, eriti mägikitsi. Leidnud koopa, kaevasime selle põhja läbi, kuid toitu ega luid ei avastanud.

Tühjad pole ainult orud. Sarezi järv on kõige kala- ja lindudevaesem järv Pamiiris. Seda mitmel põhjusel. Hiljuti tekkinuna on ta väga vaene orgaanilise elu poolest. Puuduvad madalad kaldad, kus veetaimestik saaks hästi areneda. Seetõttu on siin vähe kalu ning järelikult vähe ka linde, kes toituvad veetaimedest ja kalast. Haruharva võib järve kohal kohata tiirusid, kosklaid, järvekormorane. Nägime seal ka merikotkast — ja ongi kogu järve linnuriik.“

Potapov lõpetas oma jutustuse ja kõiki haaras norutunne, sest samal päeval pidi ta meie juurest ära sõitma: teda kutsuti telegrammiga Tiigrinõkku, kus ta alaliselt töötab ning kus teda ootavad tema hirved ning igasugused teised metsloomad ja linnud.

Potapov viskas seljakoti õlale ning hakkas üles sammuna. Meie aga liikusime Mardžanai laagrisse.

MARDŽANAI LAHESOPIS. Kui me jõudsime lahte, magas lihkekoonuse jalamil paiknev laager veel. Nõlvakul valitsesid alles vari ja külm. Kuid päikesekiired lähenesid kiiresti sellele sinakale külmale piirkonnale ning varsti muutus siin soojaks ja hubaseks.

Meie äraoleku ajal tehti siin suur töö ära. Kolme-, viie- ja isegi seitsmeliikmelised grupid uurisid läbi ühe järve juurde suubuva oru teise järel ning liikusid mööda neid lumepiirini. Ühes orus nähti rohkesti karu jälgi, väljaheitteid ning kohta, kus ta kaevas välja koopaorava urgusid. Karu jälgi avastati ka Murgabi jõe deltas, seal, kus suured uhtealad olid kattunud juba põõsastikuga. Leiti ka kõrkjakassi, arhaaride ja mägikitsede jälgi.

Kui hakati magama minema, avastas Villi oma magamiskotilt skorpioni ning heitis põrandale, kotti lahti keeramata. Ja õigesti tegi, hommikul, kui kott lahti keerati, leiti sisemusest samasuguseid külalisi. See oli suurrünnak. Ustinov tabas skorpioni oma kaelal.

Juba Tšetšektõs valmistasime võitluseks skorpionide vastu viskelingu ja nata-taolise asjanduse parajast vilditükist. Siin aga katsetasime oma „relvi“: piirasime skorpioni jõhvidest punutud linguga, millest ta kuuldavasti ei suutvat üle ronida, kuid skorpion roomas väga vilkalt üle lingu. Topiti ette vilditükk, aga ka see ei kohutanud teda põrmugi.

BOTAANILISED UURIMISTÖÖD. Raskesti ligipääsetavates ja peaaegu täiesti uurimata Pamiiri rajoonides tehti üheaegselt zooloogiliste ja lumeinimese otsimistöodega ka botaanilisi uurimistöid. Botaanikud pidid seal koguma kõiki taimeliike ja koostama geobotaanilise kaardi. Peale selle võisid botaanikud abiks olla lumeinimese otsingul, näidates otsijaile kätte taimestikurikkaid alasid.

Arvatavasti teavad kõik, kuidas taimi kogutakse, kuidas need kaevatakse juurtega maast välja, seejärel pannakse suurte paberilehtede vahele pressi alla kuni nad kuivavad. Hiljem selgitatakse välja, millisesse liiki nad kuuluvad ning missugune on nende täpne nimetus. Kuivanud taimed kinnitatakse papile ning pannakse kogusse. Selliseid kogusid nimetatakse herbaariumideks. Need on olemas kõikide liiduvabariikide Teaduste Akadeemia Botaanika Instituutidel. Sageli säilitatakse seal sadu tuhandeid erinevaid taimi. Üleliidulistest herbaariumides loetletakse neid miljoneid.

Kuid pole küllaldane koguda kõik mingil maa-alal kasvavad taimed ja nii määrata antud maastiku floora. Väga vajalik on geobotaanilise kaardi koostamine.

Kuidas siis selline kaart koostatakse? Geobotaanik, ratsa või jalgsi, uurib maa-ala läbi ja kirjeldab kõiki taimede grupeeringuid, mida kohtab: kõrbe-, stepi-, luha- jne. taimed. Ta täpsustab nende grupeeringute piirid ja kannab nad kaardile. Piki jõgesid, kus on niiske, laiuvad luhtade vööndid: Pamiiri kõrgterassidel — kuiv kõrbeline taimestik: haralised *Eurotia* põõsad, madalad pajud, viletsad rohututid. Orgude nõlvadel ja rusukalletel kasvavad okkalised padjatalised akantolimonid, liivkannid, hundihambad.

Ülal, lume piiril 4500—4900 meetri kõrgusel kasvab külmakindel kääbustaimestik. Seal leidub maadligi surutud taimede laike, mille juurestik on tihedalt läbipõimunud. Teised taimed peidavad end külma eest maapinna pragudesse ja kivide vahele.

Allpool 4500 meetrit pole enam nii külm ja taimed on kõrgemad: pujud, kõrrelised ja liblikõielised taimed kasvavad siin 15—20 sentimeetri pikkusteks. Laskudes allapoole 4000 meetrit võib kohata pikka stepirohtu, Turtšaninovi pujusid. Need taimed on juba 60—70 sentimeetri kõrgused. Alles 3500—3600 meetrit allpool ilmuvad põõ-

sad ja madalad puud. Nii näiteks Dzamantali orus, 3000 meetri kõrgusel kasvavad iraani paju põõsad ja kašgaari kukerpuu.

Kõiki neid iseärasusi peegeldabki geobotaaniline kaart. Kaardi järgi saab selgeks, kus missuguseid taimi võib kohata, kas siin on karjamaid ja milline on nende saagikus, palju on kasulikke eeterõlised sisaldavaid ja ravimtaimede liike, millised on kütusevarud. Geobotaanilise kaardi koostamine pole kerge. Peab ju geobotaanik mägi-rajooni taimestikuga kaardile kandmiseks kogu kaardistatava ala alt kuni üles läbi ronima. Ta peab olema mitte ainult geobotaanik, vaid veidi ka geoloog, et aru saada maastiku reljeefist, sest erisugustel reljeefidel on ka taimestik erinev. Ta peab tundma natuke mullateadustki, sest ühed taimed kasvavad liivapinnasel, teised soolakutel jne. Samal ajal peab ta olema hea alpinist ja fotograaf.

Meie töö tulemusena oli sügiseks kaardistatud ligi pool miljonit hektarit raskesti ligipääsetavaid maa-alasid Pamiris, kogutud mitu tuhat herbaariumilehte, avastatud ja ära märgitud kõik kohad, kus oleks võinud kohata lumeminimest. Lisaks sellele võtsid botaanikud võrdselt kõigi teistega osa jälgede otsinguist, uurisid läbi kõik kaljukitsused ning abistasid zoolooge.

TÖÖ LÕPETAMINE PŠARDIL. Sel ajal, kui tööd Sarezi järvel alles algasid, olid need Lääne-Pšardi jõeorus juba lõppenud. Grupp zoolooge ja botaanikuid uuris iga päev mitmete kilomeetrite pikkuselt jõe uhtealasid, kuhu kõik loomad jätsid jälgi, kuid leidsid ainult karu, ilvese, hundi ning mõnede teiste loomade jälgi. Ei salgad, kes uurisid maa-ala marsruutmeetodiga, ega teised vaatlejad avastanud lumeminimesest jälgegi. Sageli nägid vaatlejad mägi-kitsede, arhaaride, kuningakotkaste ja raisakullide jälgi — ning kõik. Pärast tööde lõppemist Pšardil nimetati see grupp ümber Baljand-Kiiki grupiks ning alustas Baljand-Kiiki jõeoru uurimist.

JÄLLE MÕÖDA SAREZI JÄRVE. Pärast Baljand-Kiiki grupi moodustamist Tšetšektöst tagasi tulles leidsin Kokuibelsu baaslaagri eest elavnenuna: siia saabus kaks karavani.

Viimastel aastatel läbivad ekspeditsioonid enamiku

marsruutidest autodega. Üsna hiljuti aga istusid ekspeditsiooni liikmed kevadel sadulasse ning alles sügisel tulid sealt maha. Tol ajal olenes väga palju hobustest.

Et meie ekspeditsiooni marsruudid läbisid valdavalt kohti, kus auto ei saanud liikuda, olenes meilgi palju hobustest. Mõned neist olid üpris riuklikud. Me saime nad hilja ega suutnud enam ratsastada. Näiteks hobune Lõvi tegi „küünalt“ ja viskus selili niipea, kui sadulasse istuti. Kogenematu ratsaniku oleks ta võinud ära muljuda. Teine hobune nimega Import paistis silma erakordse kavallusega. Valve pisimagi nõrgenemise puhul jooksis ta ära, meelitades kaasa ka teised hobused. Seepärast köietati teda tavaliselt eriti hoolikalt. Teda vaia külge siduda oli kasutu, sest niipea kui inimene lahkus, hakkas ta köit sikutama, et vaia välja tõmmata. Kui see ei õnnestunud, tagus ta vaia kabjaga külili, kangutas selle lahti, tõmbas hammastega välja ja pistis plehku.

Meil olid ka mõned väga metsikud täkud. Kui niisugusel täkul ratsutada karavani ees, on ta hirmsasti rahutu, vahib alatihti tagasi ega taha edasi liikuda. Kui jääda karavanist maha, on asi veelgi hullem: ta hakkab märatsema, hirnuma ja püüab teistele järele jõuda. Katsuge niisuguse looma seljas ratsutades fotografeerida või taimi koguda!

See-eest teised hobused olid rahulikud ja targad. Oleksite pidanud nägema, millise ettevaatlikkusega valis teed Iris, kuidas ta kompas kabjaga varinguid, kui targalt ületas kärestikulise jõe. Vahel ta lausa hämmastas meid oma taiplikkusega. Kaerakotti haistis ta ka presendi alt, sikutas selle välja ja kiskus hammastega, kuni sai koti katki. Raputas siis kaera murule ja sõi isu täis. Kui kaera oli vähe, tuli see Irise eest hoolega kaugemale peita.

Sarezi jõudsime ruttu. Seal täienes meie „laevastik“ suure kummipaadi võrra.

Selle abil saatsime Papli lahte esimese grupi inimesi koos varustusega. Kõiki korraga ei saanud kaasa võtta. Istume ja ootame. Hämarus tiheneb. Lõpuks jõuab paat tagasi. Istume sisse ning orienteerudes täielikus pimeduses ainult lõkketule järgi, jõuame Papli lahe kaldale.

Vesi jões vuliseb, paplid kohisevad ja kuu paistab. Järves lööb laksu näkineid. Selgub, et see on alpinist Jura

Tamberg. Näkineiu oleks Sarezi järves ilmselt külma-
võitu, kuid alpinistile nähtavasti paras.

Hommikul suundume Ussoi varingu juurde, kus praegu
töötab Sarezi peagrupp. Seal on üles löödud suur laager.

Jälle popsub mootor, meie kummipaati liigub aeglaselt
vastu tuult ja tugevaid järske laineid. Pritsmed lendavad,
ma istun paadis peaaegu vööni märjana. Tuul on tuge-
vam avajärve läänepoolses osas. Vesi tumeneb, muutu-
des türkiissinisest tumesiniseks. Kohtame kaht parti, täp-
semalt kosklat, ning jälitame üht kaua aega, ajades teda
kalda poole. Kuid siis hakkab ta sukelduma ning me jääme
tühjade kätega. Püssi kasutada ju ei tohi.

Kalju tipp, kus me varem nägime merikotkast, on tühi.
Igal pool kallakutel helendavad tolmused vöödid. Need
on hiljutiste varingute jäljed. Langesid terved mäeosad ja
alles üsna hiljuti — eile, täna. Seepärast nõuab uue laagri-
paiga valik erilist tähelepanelikkust.

Siin muutub reljeef ebatavalise kiirusega. Väsimatult
teevad oma tööd lained: nad löövad vastu kaldaid, õõnes-
tavad ja purustavad neid ning paiskavad suure mürinaga
vette. Varingu kohal keerlevad tolmupilved.

Oli otse hirm, kui parv liikus piki kallast ning samal
ajal sajad kantmeetrid kaljusid ja kive vette langesid.
Kuid kõige õudsem on jälgida varingut öösel, kui on näha
ainult sädemeid, mida tekitavad mööda kaljuseinu alla-
langevad kivilaviinid.

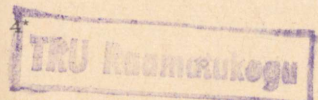
MARDŽANAI UURIMINE. Õhtul jõudsime Ussoi rusu-
kalde juures olevasse laagrisse. Siin on imeilus liivaran-
naga abajas. Lõkkel keeb ämber värskete kaladega. On
soe, kõik on lühikestes pükstes, meie parvel kõssitame aga
kasukates.

Kaldal kuivavad lumeinimese püüdmiseks määratud
kaproonvõrgud. Ilmselt saab nendega ka kala püüda.

„Kuidas lood on?“ küsime.

„Vanaviisi,“ kõlab vastus ja samas hakatakse aru
andma, kui palju kilomeetreid on maha käidud, kui palju
kogutud taimi herbaariumi jaoks ja püütud linde, mitu
päeva istunud varitsuspaikades.

Sarezi rühm, mida praegu juhatab zooloog I. Abdussal-
jamov, on võrdlemisi arvukas. 17. juulil alustas kogu
rühm Suur-Mardžanai jõe basseini uurimist. Jõge suubub

Sarezi järve ja tema org on ligi 40 km pikk. Meie andmetel on seal rikkalik taimkate.

Ent esimesel katsel leida Mardžanai suudmest teed ülespoole, selgus, et juba alamjooksul on org kaljune ning suurte kaljulahmakatega ummistatud. Jõe paremat kallast pidi järgnes teerajajatele ülesjõe kogu rühm. Juba esimestel kilomeetritel avastati arhaaride ja lumileopardi jälgi. Veelgi ülevalpool avastati kaks tugaisalu. Siia jäädi ööbima ning pandi välja ka valvepost, kes ööl kui päeval pidas silmas jõeäärset metsa. Kuid peale jäneste ei märganud seal mingeid teisi loomi. Ka jälgi ei avastatud.

Järgmisel päeval jõudsime mööda laienevat orgu Šaitantaši (Kuradikivi) kõrgustiku jalamile ja jagunesime seal kahte rühma. Üks asus uurima jääliustikku ja Šaitantaši nõlvu, tegi vaatlusi lumeväljadel ning liustiku ettenihkunud osadel. Lumel ei leitud mingeid jälgi. Teine rühm läks ülesjõe kuni Mardžanai ja Karadara jõe ühinemiskohani. Mardžanai uurimine näitas, et tingimused on siin palju soodsamad kui teistes orgudes: siin on niitusid ja metsasalusid.

Vaikne õhtu. Sinisena-sinisena lebab meie all Sarez. Päike laskub mäeharja tohutute kaljurahnude taha.

Rusukalde piirkonnas ei kandnud meie töö vilja. Otsimisgrupid pöördusid tagasi tühjade kätega. Mõne päeva pärast võtsime laagri maha ja liikusime ida poole. Meie tee läks Kokuibeli laagrisse.

Esimene, mis meile laagrisse jõudes silma hakkas, oli arheoloogide auto. Mõne minuti pärast surusime V. Ranovi ja tema kaastöötajate käsi.

PAMIIR AVAB OMA SALADUSED

(Arheoloog V. Ranovi jutustus)

See lugu algas mitu aastat tagasi. Markansu orus lõõtsus külm, vali tuul. Iilingud tuiskasid üles tolmu ja liiva, keerutades taeva poole tohutuid tuulispaski ja ajas neid üks-teise järel piki orgu edasi.

Meie auto saabus Markansusse Kzõlarti mäekuru kaudu, mis ühendab Pamiiri ja Alaid. Markansu on karm, sünge

paik. Org on tervenisti kaetud liiva ja kividega — mälestused kunagistest jäätumistest. Oru mõlemal küljel kõrguvad sünged kaljused mäeahelikud, mille elutuid harju katavad lumi ja jää.

Elutus, külmas ja kõledas orus, kus ei kasva taimed ega ela loomad, ei tule kellelgi pähe puhkepeatust teha. Ka meie kõigi soov oli läbida neetud Markansu võimalikult kiiresti. Kuid äkki auto pidurdas järsult, libises teeraja äärde ja peatus. Ekspeditsiooni noorte kaastöötajate auto-kastist hüütud küsimusele ei antud juhikabiinist mingit vastust.

Juht hüppas kabiinist välja ja aitas sealt ettevaatlikult maha poolteadvusetu vanapoolse inimese. Ta asetati maha-laotatud magamiskotile. Haige korises, ta nägu oli kahvatu, nina, huuled ja küüned sinised — ilmselt südame-tegevuse häire.

Tegemist oli ekspeditsiooni ülema, arheoloog A. N. Bernštamiga, kes hoolimata arstide keelust oli jälle Pamiiri sõitnud. Haige rind tõusis raskelt, ta hingamine oli kähisev ja korratu. 4000 meetri kõrgusel on õhk tugevasti hõrenenud ja vaatamata kõpsude raevukale tööle jääb hapnikust puudu.

Toodi välja väliapteek ja haigele anti tugevatoimelist südameravimit.

Tuul vihises, puistates tolmu. Meie seisime ringis, valmis tegutsema ja abi osutama. Aga kuidas? Möödus viis, kümme minutit, haige hingamine muutus korrapärasemaks.

„Mis te siin ometi seisate,“ pöördus Bernštam nõrga häälega, vaevaliselt kõneldes meie poole. „Tehke midagi: sööge, magage, jalutage. Ärge seiske minu ümber, ega ma koolnu ole.“

Läksimegi laiali, jättes Bernštami juurde valve. Mõni hakkas sööma, teised heitsid magama. Meie ühe sõbraga keerasime teerajalt kõrvale, läksime hulkuma.

Kilomeetrite kaupa laius ümberringi elutu kivikõrb, kõrbenud künkad, madalad moreenseljändikud. Orgu ümbritsevatel mägedel helkles tuhmilt lumi, päike laskus silmapiiri taha. Külma tikkus ligi, oli raske uskuda, et on kesksuvi.

Sammusin mõtteisse süvenenult, kuid silmad tegutsesid sisseharjunud viisil. See on iseloomulik meie elukutse ini-

mestele: kas vaja või mitte, silmad seiravad vahetpidamata ümbritsevat maapinda, püüavad avastada möödunud aegade jälgi. Tõsi küll, praegu tundus see täiesti mõttetuna, sest siinsetes põrgulikes tingimustes, sellises kõrguses, niisuguse külma ja tuule käes, taimestiku ja loomastikuta kaljumägedes ei oleks ürginimesed elada saanud ning loomulikult ei ole sel juhul võimalik leida ka mingeid jälgi nende kultuurist. Ja kuidas nad oleksidki saanud siin elada, kui isegi nüüdisaja inimene oma majade, masinate, konservtoidu ja rõivastega vaevalt suudab endal Markansus hinge sees hoida.

Ent just siis, kui ma kõigele sellele mõtlesin, kummarduisin, et tõsta maast hästi töödeldud kivist kaabits, mis kunagi kuulus ürgaja inimesele. Otsekohe leidsime ka töötlemiskildusid. See oli äärmiselt hämmastav, kummaline. Palju tõepärasem tundus Bernštami kinnitus, et inimene oli Pamiiri elama asunud suhteliselt vähe aega tagasi, kui ta juba omas kari- ja veoloomi, jurtasid, head rõivastust ning majapidamistarbeid.

Minu leid sundis teisiti suhtuma lumeinimese olemasolu võimalusesse Pamiiris. Kui siin ei ole elanud kiviaja inimest, siis pidi Pamiir olema nagu maailma äär, mingi tühi ala, kus lumeinimene oleks saanud elada ja säilida. Ent kui siin kunagi on elanud ürginimesed, meie eellased, siis oleksid nad lumeinimese kahtlemata välja tõrjunud.

Selleks et välja selgitada, kas Pamiir oli minevikus asustatud ja kas meie 1956. a. leiud ei olnud võib-olla juhuslikud, tulime 1958. a. juulikuul keskel taas Markansusse terve arheoloogide salgaga. Sellesse kuulusid Ermitaaži restauraator M. Vinokurova, üliõpilased A. Golovin ja A. Hoitun, viimane Tadžikistani ülikoolist. Meie ekspeditsiooni koosseisus oli ka kooliõpilane Kolja Gubaidullin — tunnustatud arheoloog-entusiast. Töölisi meil kaasas ei olnud.

Öösel külmetas ja ka päeval oli külm. Eriti hädas olime tuulega. Ainult kella 7 ja 11 vahel oli vaiksem, muul ajal puhus tuul vahetpidamata, kord nõrgemalt kord tugevamalt, enamasti tormihoogudena. Tuuleiilid keerutasid üles tolmu, liiva ja koguni kruusa, mis trummeldas telgiriitel, kriimustas ja otsekui kõrvetas näonahka. Mõne päeva pärast olid kõigil huuled pragunenud ja veritsemas, põsenahk põletikuline, silmad punased ning rähmas. Ohust oli

puudus (olime ju 4100 m üle merepinna), kuid tuli teha raske füüsilist tööd.

Alustasime uurimistöid: käisime Markansus küll üksikult, küll gruppides, püüdes avastada ürgaja kultuuri jälgi. Lõpuks avastatigi moreenküngastiku jalamil tasane terrass, kus leidis rohkem kivist tööriistu kui mujal. See ala jaotati 7,5 meetri laiusteks ribadeks ning uuriti seejärel kõige hoolikamalt läbi. Selle tulemusena avastati terve iidne töökoda, kus ürgaja meistri mees oli valmistanud kivist tööriistu. Ta oli neid meisterdanud ränikivist, mõnikord mäekristallist, dolomiidist ja lubjakivist. Seal lebas terve kuhi kilde, mis ta oli kivide küljest lahti raiunud, et anda neile vajalikku kuju. Leidis ka valmis tööriistu. Avastati oda- ja nooleotsi ning jämedaid kaabitsaid, millega kaabiti puhtaks loomanahku, samuti algelisi naaskleid, millega nahkadesse auke torgati, et neid kokku õmmelda.

Kõiki neid tööriistu ei leitud ühekorraga. Kui maapind oli läbi uuritud ning koht osutus leiduderohkeks, alustati väljakaevamistöid. Muld visati sõelale ja sõeluti läbi. Sõelale jäänud jämedama materjali seast nopitigi hiljem välja kivid, kondid ja esemed, mis kandsid endal inimese töötleva tegevuse jälgi.

Me kaevasime varahommikust hilisõhtuni, pärast seda läksime külgorgudesse, kust sai hankida veidi küttematerjali, käisime kuni 6 km kaugusel vee järel ja tegime raevuka tuule käes üles lõkke, et õhtusööki valmistada.

Päev päeva, nädal nädala järel möödus pidevas töös ilma vaheaegade ja puhkusega. Ma olin oma kaaslaste pärast mures: nende näod tõmbusid mustaks ning muutusid üha kitsamaks ja teravamaks. Eriti raske oli vaadata Kolja Gubaidullinit: ta oli ju veel päris poisike, kuid talus kõiki raskusi vaikides.

„Kuidas on?“ küsisin talt vahetevahel. „Vahest aitab? Käid all Ošis ära, puhkad, lahutad pisut meelt?“

„Ei, ei!“ vastas ta. „Ei ole häda midagi. Ma pole väsinud. Ei lähe ma kuhugi.“ Ja jätkas teistega võrdse tööga.

Pikkamööda hakkas nii mõndagi selguma. Väljakaevamisi tehti mitme kultuurkihi ulatuses, milles leidis jälgi ürginimese olemasolu kohta. Need kihid vaheldusid tühjade kihtidega. Nähtavasti olid inimesed selle koha maha jätnud ja see tuiskas täis, kattus liivaga. Kunagi hiljem oli

siia ilmselt tagasi pöördunud, sest järgmine kiht sisaldas taas konte, lõkkeasemete jälgi, tööriistu.

Meie poolt väljakaevamise teel läbiuuritud maa-ala suurus oli vähemalt 0,25 km². Me avastasime seal töökodasid, koldekohti, jäätmete hunnikuid, konte, leidsime kontidest keesid ja kaelahteid, mitmesuguseid tööriistu. Huvitaval kombel olid koldekohad ilma kiviäärusteta, otsekui ei oleks vanasti olnud vaja tuule eest kaitset otsida. Ka muldonnid puudusid, justkui polekski siis nii külm olnud kui meie päevil.

Nähtavasti tulid mingisugused küttivad sugharud siia ainult suveks. Nad pidasid ajujahti või küttisid metsloomi varitsedes, et neid ammu või odaga surmata. Ilmselt oli jahipidamine sageli tulemusrikas: kultuurikiht sisaldas rohkesti arhaaride, näriliste ja lindude konte.

Me püüdsime endale ette kujutada, kuidas inimesed elasid siinsete moreenkuhjatiste vahel, kuidas nad öösiti poolkustunud lõkketulede ääres sooja otsides üksteise vastu liibusid, kuidas nad hommikul jahile läksid.

Meie kujutlusse kerkisid karmid loomanahkadesse röivastatud, odade ja ambudega relvastatud inimesed. Hargnenud pikka ringahelikku jälitavad nad oma saaki, võitlevad vapralt kiskjate loomadega, püüavad kiviga tabada lindu, varitsevad roomates koopaoravat. Öhtul naasevad nad vahel näljastena, tühjade kätega; teinekord aga hõisates, suure saagiga. Siis arvatavasti ei tundunud öine külm ja tuulgi nii lõikavad kui muidu.

Need inimesed elasid siin väga ammu, arvatavasti 5000 kuni 8000 aastat enne meie ajaarvamist. Kuid et tõestada ja mõista, kuidas nad elasid, tuli läbi sõeluda sadu kuupmeetreid mulda, hoolikalt üle vaadata tuhandeid kivisid. Kokku leiti siit 8000 eset, mis olid kuulunud ürginimestele.

Hiljem avastati küttivate hõimude peatuskohti ka Alitšuri jõe ääres, Pamiiri kaguosas Kzõlrabatis ja teistes kohtades. Niiviisi saigi selgeks, et aastatuhandeid tagasi oli Pamiir asustatud keskmise või uuema kiviaja küttivate hõimude poolt.

Siis ma kirjutasingi oma päevikusse: „Pamiiri kaugema mineviku uurimine näitab täie usutavusega, et selle piirkonna territooriumil, vaatamata siinse kliima iseärasustele, elasid kiviajal inimesed, kes milleski ei erinenud oma kaasaegsetest naaberpiirkondades“.

Kui aga Pamiiris elasid tavalised inimesed, vaevalt sai seal siis elada salapärane lumeinimene. Seda seisukohta oli vaja hoolikalt kontrollida. Seepärast pühendati arheoloogiliste tööde teine pool koobaste uurimisele. Koobaste kihistustes on oivalised tingimused luude ja kontide säilimiseks ning seepärast võis loota, et just koobastes leidub jälgi lumeinimese luudest. Oli ju ilmne, et kui lumeinimene eksisteeris, siis pidi ta kahtlemata kasutama koopaid.

Ameeriklased ja inglased otsisid lumeinimese jälgi Nepaali territooriumil asuvates koobastes. Kuid nad ei olnud arheoloogid ja uurisid koopaid ainult välispidiselt. Meie otsustasime koobastes teha ka väljakaevamisi.

Me otsisime läbi suure hulga koopaid Kzõlrabatis, Aksu jõe ääres, Pšardis ja Rangkuli järve rajoonis, sest lumeinimene võis elada ükskõik millises Pamiiri osas. Leitud koopad vaatasime üle ja kirjeldasime neid, lõikasime nende põhjad kaevikutega läbi ja uurisime kõike, mis pinnases leidis.

Kord sõitsime autoga vee järele. Äkki kõlas tagakastist hüüd: „Koobas!“

See oli Šahtõsai orus, 40 km kaugusel Murgabist. Tõesti, 70—80 meetrit orupõhjast kõrgemal paistis suur koobas, õigemini sügav orv. Jätsime oma koorma sinnapaika ja tormasime edasi.

Ronides üles mööda varisenud kivisid, jõudsin ma koopa sissekäigu juurde. Esimesel pilgul pidin hämmeldusest peaaegu hingetuks jääma: koopa sisemist seina katsid kiviaja meistri poolkustunud joonistused. Koobas avanes lõuna poole, seetõttu oli ta kuiv ja valge, tulvil päikesevalgust. Tema juurde viis kariloomade tallatud teerada. Koopa sügavus oli 6 meetrit, suudme laius 7 meetrit, kõrgus 25—30 meetrit. Seinteks oli punakas lubjakivi. Joonistatud oli ookriga, 1,6—2 meetri kõrgusele põrandast. Kunagi ammu oli arvatavasti kogu sein joonistustega kaetud, kuid neist olid ainult vähesed säilinud, suur osa oli kustunud, tuultega ära pühitud. Joonistustel, millele aeg oli halastanud, nägime inimest, kes oli end maskeerinud jaanalinnuks. Kärsad vastamisi seisavad kaks metssiga. Neist veidi eemal on suur 50 cm kõrgune joonistus, mis kujutab jakki, kaks noolt keres, kolmas tungimas pähe.

Stiililt viitasid joonistused ilmselt uuemale kiviajale

ning kuulusid seega ühte ajastusse meie poolt väljakaevatud laagripaikadega.

Huvitav, et joonistustel oli kujutatud metssiga, keda praegu Pamiiris ei esine, ning jaanalindu, kes on juba ammu Kesk-Aasiast kadunud. Huvipakkuv on ka see, et ühel joonisel on kujutatud jahipidamise moment, kus metskult on sattunud terava püünisvaia otsa. Üldse olid kõik joonistused väga lähedased nendele, mis leiti Leena äärest ja kuulusid uuemasse kiviaega. Kuid meie joonistustel oli siiski üks tähelepanuvääriv iseärasus: nooled nendel olid joonistatud punase värviga. See asjaolu lähendab meie joonistusi Prantsusmaal Arriège'is oleva paleoliitikumi koopa musta piisoni kujutisele, millel piisonit tabavad nooled on samuti punased.

Koopa pinnasest leidsime õhukese noataolise liistaka ja rohkesti muid kivist esemeid. Tähendab, me olime õigesti määranud joonistuste vanuse: need oli joonistanud kiviaja inimene.

Meie otsingud koobastes näitasid, et erinevatel ajaloo- perioodidel oli peaaegu kõigis neis elanud ürgaja inimene, kuid lumeinimese asumisest seal ei avastanud me mingit jälge.

Nii lõpetas oma jutustuse arheoloog Ranov.

LEGENDI SUND

MIDA TEGID ETNOGRAAFID. Meie ekspeditsioon tun- gis edasi raskesti läbipääsetavates ja inimtühjades maa- kohtades. Ainult etnograafid töötasid farmikeskustes, kolhoosides, kišlakkides ja rajoonikeskustes. Nad kogusid lumeinimese kohta kõikvõimalikke andmeid. Liikusid kuuldused, et mõned kohalikud elanikud on päris hiljuti näinud lumeinimest, et keegi olevat lumeinimese isegi maha löönud ja kusagil maha matnud, et leiduvat inimesi, kes teadvat seda kohta. Liikus ka täiesti ebatõepäraseid jutte, milles lumeinimest kujutati kuradi või metsavai- muna.

Etnograafide ülesandeks oli kõik need jutud kokku koguda ja läbi uurida, välja selgitada, mis neis on tõe ja mis väljamõeldis, aidata sellega ekspeditsioonil oma otsin- guid õiges suunas edasi viia.

Etnograafe oli kaks: teeneline Pamiiri uurija A. Z. Rosenfeld, keda kutsuti „Vantši Kuningannaks“ ja tema abi, noor etnograaf A. L. Grünberg.

Rosenfeld tegutses esimestest päevadest peale väga energiliselt. Etnograafe võis neil päevil näha peaaegu kõigis Pamiiri asustatud punktides: Tohtamõšis, Kzõlrabatis, Tšatõrtašis, Bulunkulis, Jašilkulis ja mitmel pool mujal. Nad küsitlesid inimesi kõikjal; otse teel, asulates, kaugete kolhoosifarmide jurtades. Nad kirjutasid inimeste jutustusi üles küll päikesepaistel, küll küünlavalguses, lõkkeluude ääres ja elektritulede säras. Pärast Pamiiris ringisõitmist laskusid etnograafid Koitezeki mäekuru kaudu Badahšani soojadesse orgudesse.

Seal külastasid nad paljusid asustatud punkte. Šugnanis töötasid Horog ja Poršnev, Rušanis — Jemts ja Borušan, Vantšis — Matraun ja Bunai. Nad rändasid läbi sadu kilomeetreid, küsitlesid paljusid mitmesuguses vanuses ja erineva elukutsega inimesi, kirjutasid üles ligi 100 jutustust.

MIDA JUTUSTASID ETNOGRAAFIDELE MAMAT TAŠTAMBEKOV JA ASKAR SATTARKULOV. Esimesena küsitlesid etnograafid Mamat Taštambekovit. Ta oli abielus naisega, kelle vanaisa Turdabek olevat oma jutu järgi lumeinimest näinud ja temaga isegi võidelnud. Turdabek ise oli sel ajal juba surnud. Mamat uskus kindlalt, et lumeinimene või, nagu teda kohapeal nimetati, golubjavan on olemas. Ta andis etnograafidele Turdabeki jutustuse üksikasjaliselt edasi, kuid palus oma teadaannet kontrollida, sest ta võis olla nii mõndagi unustanud ja seetõttu eksida. Mamat soovitas kõnelda Turdabeki lapse- lapse Askar Sattarkuloviga, kes oli Kzõlrabatis kolhoosi esimees.

Askar Sattarkulov suhtus lumeinimese olemasolusse kriitiliselt, kuid püüdis võimalikult täpselt edasi anda vanaisa jutustuse.

Mamat Taštambekovi ja Askar Sattarkulovi jutustused on peaaegu ühesugused:

„Kevaditi elas vanaisa surnuaia lähedal Akbeiti suvelaagris. Sel ajal tarvitas ta veel närimistubakat — nassi. Vanaisa läks põõsaste järele, mille tuhka ta kasutas nassi valmistamisel lisandina. Kaevanud välja mõned põõsad, tundis ta end halvasti. Vanaisa ei olnud sel ajal päris terve

ning istus veidi puhkama. Tõustes nägi ta äkki enda ees mingit tohutu suurt lühikese harva karvaga kaetud olen-dit. Eriti karvased olid selle käed ja jalad. See oli golub-javan. Ta küsis vanaisalt nassi, vanaisa andis, golub-javan võttis terve peotäie ja pistis suhu. Seejärel seisis ta veidi aega vaikides ning tegi siis ettepaneku: „Hakkame maad-leva,“ ning haaras kohe vanaisa ümbert kinni. Nad maadlesid ligikaudu tund aega, ilma et kumbki oleks võit-nud. Vahepeal oli alla laskunud udu ning maa muutus märjaks. Nad lasksid teineteisest lahti ning rohkem vana-isa teda enam ei näinud. Vanaisa pöördus koju tagasi, kut-sus kokku mõned naabrid ning viis sellele kohale, kus ta oli maadelnud. Sinna olid jäänud golub-javani jäljed. Need olid väga sügavad ning tekitatud palja, mitte väga pika, kuid laia inimjala poolt.“

KES NÄGI LUMEINIMISE JÄLGI? Esitatud jutustusest ei ole iseenesestki mõista mingit abi lumeinimise otsin-gul. Sel ajal otsisid etnograafid Murgabis üles karjuse Jussup Palvani, kelle kohta räägiti, et ta on näinud golub-javani jälgi. Jussup Palvan jutustas:

„1945. aasta juunis sõitsin ma Gjušju mäele Tšat-Tokois. See asub Pšardi orus, kilomeetrit sada Murgabist. Gjušju on üsna kõrge mägi, mille tipp on kaetud lumega.

Mäe jalamil voolas oja. Selle kaldal märkasin ma mulle tundmatuid viie varba selge kujutisega jälgi. Need suun-dusid märke, olid nelja kämbla pikkused ja kahe kämbla laiused ning märgatavate küünejälgedega. Jälgede vahe-kaugus oli ligikaudu kaks inimese sammu. Ma olin veen-dunud, et need on golub-javani jäljed. Vanemate meeste jutustuse järgi pidigi ta just nendes paikades elama.“

Tšat-Tokois nägi jälgi ka Arõn Abdurahhimov. Etno-graafid asusid teele tema juurde. Ta jutustas järgmist: „Kord läksin ma Tšat-Tokoisse heina tegema. Minuga oli kaasas Jussup Palvan. Savisel maal nägi ta mingeid jälgi ning näitas neid mulle. Eelmisel päeval oli sadanud vihma ja savi oli märg. Jäljed sarnanesid inimese jälgedega. Jäl-jed tulid mäelt, suundusid vette ning kadusid seal. Neid oli palju. Vee juurde viival teel oli kivi, ka sellel oli jälg. Nähtavasti astus golub-javan kivile sellise jõuga, et see vajus paarikümne sentimeetri sügavuselt maasse. Ma mõõtsin jälje ära; selle pikkus oli neli kämmalt, laius

kolm. Sellist jälge ei ole ühelgi mulle tuntud loomal. Kand oli kitsam, päkk laiem. Jälg oli ühtlaselt maasse vajutatud. Pärast seda käis seal ka teisi inimesi, kes seal ööbisid, kuid midagi rohkemat ei näinud."

Etnograafid pöördusid tagasi Jussup Palvani juurde ning lugesid talle ette Arõn Abdurahhimovi jutustuse. Kuid Jussup Palvan lükkas otsustavalt tagasi Arõni väite, nagu oleks see koos temaga olnud Tšat-Tokois ning samuti näinud jälgi.

Mindi uuesti Arõni juurde, kuid ta kinnitas endiselt, et oli koos Jussup Palvaniga Tšat-Tokois ning et nad mõlemad nägid golub-javani jälgi.

"Sellised vasturääkivused, nagu te isegi mõistate, ei olnud meile abiks," rääkis Rosenfeld.

Leidus veel inimene, kes jutustas, et nägi lumeinimese jälgi. See oli Šaimkulov.

"12. veebruaril 1948. aastal küttisime koos Mamat Abdullajeviga Sarezi järve ääres. Umbrus oli metsane, järve kaldad pilliroogu kasvanud. Öösel sadas veidi lund. Jätnud hobused jõe äärde, läksime hommikul jalgsi edasi. Ühes kohas nägime kividega ümbritsetud posti ning olime väga imestunud, kes küll võis niisuguses inimtühjas kohas selle püstitada. Edasi polnud enam võimalik minna: ees olid kaljud, kõrval järv. Pöördusime tagasi jõe äärde, kuhu olime jätanud hobused. Liikusime mööda oma jälgi läbi metsa. Järsku märkasime mingeid teisi jälgi, mis suundusid risti üle meie omade. Need olid värsked jäljed, mitte üle tunni vanad. Jälgede pikkus oli kaks vaksa, laius üks vaks. Selgelt olid näha pika suurvarba ning veel nelja varba jäljed. Küünte jälgi me ei märganud. Läksime mööda jälgi, kuid need tegid haake. Meil oli kaasas vintpüss ning ma panin ette kohapeal ööbida ja otsida üles olend, kellele jäljed kuuluvad. Kuid mu kaaslane ei nõustunud ning me sõitsime sealt kell 12 päeval ära."

Jutustusi võrdlemisi hiljutistest juhtumitest kuuleb harva, sagedamini on need vanad pärimused, legendid. Räägitakse, et Pamiiris kohtub golub-javan ainult palvanitega (maadlejatega), eriti nendega, kes hooplevad oma jõuga. Näinud palvanit, teeb golub-javan talle ettepaneku jõudu katsuda, kuid enne küsib, kas palvanil ei ole nassi. Kuna seda hoitakse kõrvitsast tehtud tubakakotis vööl, siis golub-javan, võttes tubakat, kontrollib, kas vastasel ei

ole vööl nuga. Veendunud, et nuga ei ole, hakkab golub-javan maadlema. Maadlus kestab mitu tundi. Kui palvanil õnnestub võita, siis jookseb golub-javan minema ega kohtu selle jõumehega enam kunagi; kui aga võidu saab golub-javan, siis põeb inimene pärast seda väga kaua. Golub-javanilt leviv tugev ja ebameeldiv hais segab temaga maadlemist.

MILLISEID JÄRELDUSI TEGID ETNOGRAAFID. „Ausalt öeldes,“ rääkis Rosenfeld, „on sellised jutustused tüüpilised legendid. Ma lootsin, et me suudame leida mingeid reaalseid viiteid, kust otsida lumeinimest, kuid senini pole see õnnestunud.“

Jakikasvatuse sovhoosis Bulunkuli järve ääres kirjutasime üles palju huvitavaid jutustusi, kuid mõnikord tundsimisid endid ebamugavalt. Rahvas tuleb kokku, mingi väerikas vanamees jutustab, meie kirjutame üles, ümberringi seisavad aga komnoored; nad ei vaidle vastu, ei naera — inimesed on siin hästi kasvatatud, kardavad külalisi solvata —, ainult muigavad omaette tasapisi.

Bulunkulist, mille asukad on kirgiisid, siirdusime Koitežeki mäekuru kaudu Badahšani, kus elavad tadžikid. Neil ei ole golub-javanist ei Šugnanis, Vahhanis ega Rušanis mingeid pärimusi ega legende.

Niisiis ei õnnestunud meil kogu oma töö kestel koguda lumeinimese kohta mingilgi määral reaalseid ja usaldavaid andmeid.

Tõsi, on inimesi, kes väidavad, et nad on oma silmaga näinud golub-javani, kuid tavaliselt ütlevad nad, et nägid teda kaugelt. Analüüsinud kõiki meie poolt kogutud jutustusi, võib järeldada, et tegemist ei ole faktidega, vaid mütoloogilise süžeeaga lumeinimesest. Mütoloogilise iseloomuga jutustused on nähtavasti pannud rea inimesi uskuma golub-javani eksisteerimise reaalsusse.

BALJAND-KIIK

BAASLAAGER TAHTAKORUMI ALL. Hommikul, kohe pärast saabumist Baljand-Kiiki rühma baaslaagrisse Tahtakorumi mäekuru all, hakkame saduldama eesleid. Koorimate kinnitamine eeslite selga ning ettevalmistused teeleasumiseks kestavad lõpmatuseni. Midagi ei ole veel korda seatud, karavanaiajad on uued, ei oska taiplikult kanda-meid loomadele selga sobitada. Kaheteistkümnest kitsest, mis lähevad söödaks, ei suuda kolm juba peaaegu liikuda: kahel valutavad jalad, kolmandal on midagi lahti kõhuga, seepärast jätame nad laagrisse. Alles ligikaudu kell 11 päeval, olles varustanud kandamiga seitse eeslit ja neli hobust, hakkame lõpuks liikuma. Kisa, askeldused, lahti-pudenevad koormad . . .

Kuid tund tunni, kilomeeter kilomeetri järel hakkab kõik laabuma ning mäekurule ronib karavan juba ühtlase ahelikuna.

Tahtakorumi mäekurus on üksikuid, harvu lumelaike ning õitsvaid priimulaid. Sellelt laskudes näeme tervet karja arhaare. Need on noor- ja emaloomad. Nad vaatavad meid, seejärel langetavad uuesti pead ja jätkavad söömist. Ning alles siis, kui oleme lähenenud umbes saja viiekümnele meetrile, sööstavad minema. Nii me ei jõuagi neid pildistada.

On külm, kuid ümberringi kõik õitseb ja rohetab. Kaugel, kaugel all laiub kümnete kilomeetrite ulatuses Baljand-Kiiki lai org, milles valge lindina voolab jõgi. Piki jõge on näha kitsad kollased luharibad, nende kohal mustjaspruunid, kuivad nõlvad, veel kõrgemal aga kannavad tohutud kүүrulised mäeahelikud lume ja jääliustikud taevasse.

Kogu tee loetlen jälgi: massiliselt esineb arhaaride, mägikitsede ja huntide ning isegi lumileopardi jälgi — väikesed, kuid head selged jäljed. Täna sel marsruudil oleme kohanud enam kui 600 jälge.

Aeg läheb. Kaks korda, talvel ja suvel, on Pšart läbi uuritud. Läbi on käidud Sarezi nõgu, jätkub Baljand-Kiiki intensiivne „lábikammimine“. Inimesed on kaua istunud varitsuskohtades, kuid seni pole midagi leitud, olgu või mingi jälg, karvatutt . . .

ZULUMARTI SUUDME JUURES. Baljand-Kiiki lisajõe Zulumarti suudme lähedalt leiame väikese lao. Seltsimehed jätsid maha mõnesuguseid asju: kastid arstimatega, kummipaadi, kaera. Baljand-Kiikist veidi eemale, väikese järve kaldale lööme üles oma laagri. Siin olea ma juba kaks korda laagris olnud — 1936. ja 1950. aastal.

Hommikul on kõik kaetud lumega. Me läheme mööda Zulumarti üles. Orus elab palju arhaare ja mägikitsi. Kuskiil meie laagri lähedal elutseb pesakond hunte.

Astudes mööda värsket lund, leiame võsas huntide magamisaseme. Mööda orunõlva lähevad üles kolme hundi ja mägikitsede jäljed. Kiskjad nähtavasti hirmutasid neid ning nad tormasid järsku täie hooga nõlvale. Hundid ei järgnenud kitsedele, ainult üks tegi nende poole väikese kõrvalepõike. Seal üleval, kuhu mägikitsed söötsid, on kaljuseinad siledad ning hundid on seal võimetud tegutsema.

Täna päeval hakkasid koerad järsku haukuma. Ootamatult saabusid V. Ustinov, J. Kolomenski ning nende järel kogu alpinistide grupp — habemesse kasvanud, kõhnunud, kuid erksad. Alpinistid lõpetasid töö ja lähevad baaslaagrisse.

USTINOVI JUTUSTUS. „Meie, alpinistid, loeme kõige ohtlikumaks kaljutõid järskudel seintel. Suurt ohtu kujutavad ka laviinid. Väga raske on tõusta mööda järsult laskevaid jääliustikke või, nagu neid tavaliselt nimetatakse, jääkoski.

Midagi niisugust Baljand-Kiikil ei olnud ning me tõime oma kaljukonksud neid tarvitamata tagasi. Kuid see ei tähenda, et kõik läks kergelt.

Meile oli tehtud kohustuseks rajada tee Baljand-Kiiki vasakule kaldale, selle lisajõe Aksai suudmest kuni Baljand-Kiiki ja Fedtšenko jääliustikust algava Seldara jõe ühinemiskohani. Meie poolt rajatavat teed mööda pidid minema zooloogid ja botaanikud. Peale selle oli tarvis uurida mitut Baljand-Kiiki lisajõe. Tegelikult tuli meil läbida lühike vahemaa, ainult 30 kilomeetrit.

Baljand-Kiiki alamjooksu org on omapärane. Kunagi oli see lai, mõlemalt poolt kõrgete lumiste mäeahelatega

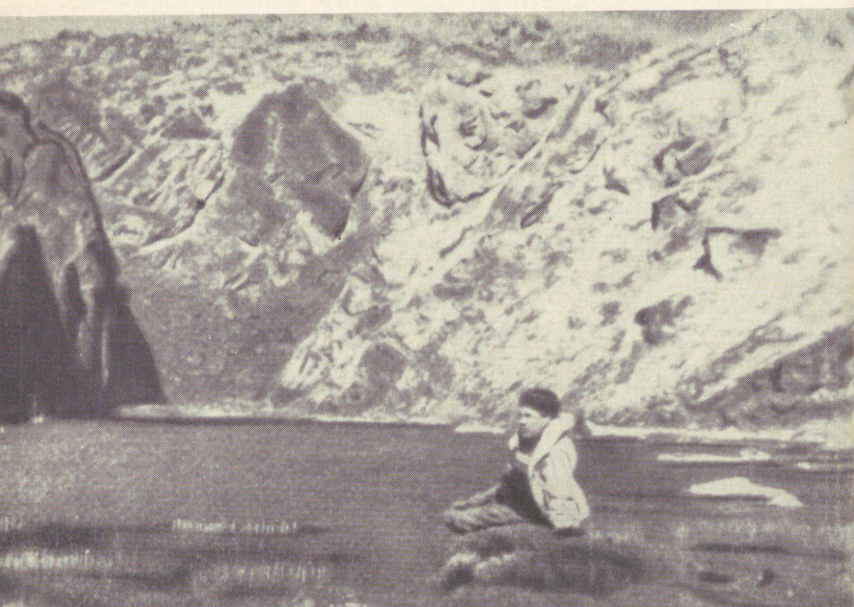

Meie parv.

Sarezi idaosa.

Järveke Zulum-arti suudme lähedal.

Vaade Aktaši mäekurult.

Koopaorav.

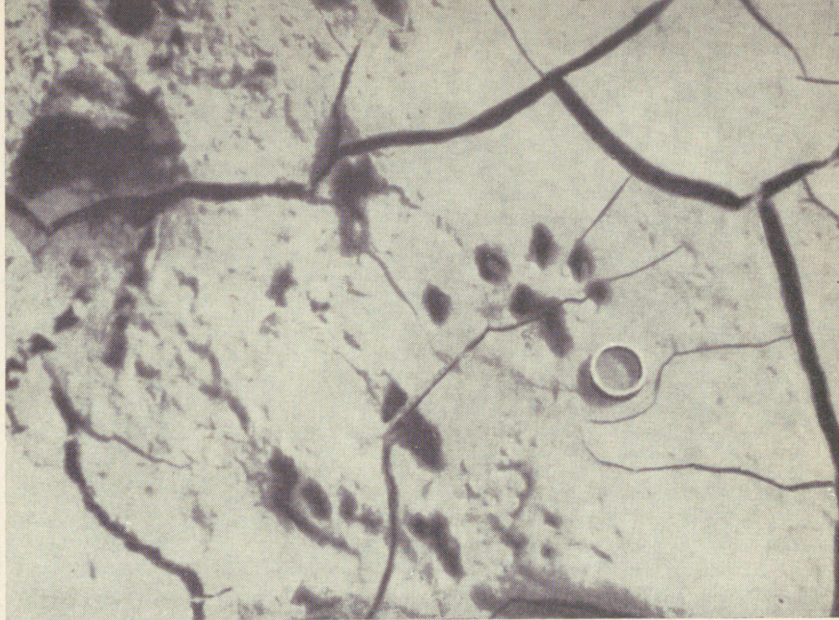

Karavan teel Sarezi.

Sarez vaiksel hommikul.

Lumileopardi (irbise) jälg.

Talvine Pšart.

Mööda Pšarti

Väikerisla.

Joonised koopa seinal.

Karu jälg.

Viimane laager.

piiratud trog*. Edaspidi täitus trog jõesetetega. Vee-rohkuse tõttu kiirenes aga jõevool pidevalt ning Baljand-Kiik hakkas neid setteid ära uhtuma. Selle tulemusena uuristati laia oru põhja sügav lõhang ja praegu viitavad ainult jõest 500—700 meetrit kõrgemal asuvad väikesed terrassid sellele, et siin kunagi oli oru põhi.

Mööda jõge sõita on praegu mõeldamatu: Baljand-Kiik tormab ühest kaldast teise, ühest kaljuseinast teise. Nii me otsustasimegi minna ratsa mööda kõrgel jõe kohal paiknevat terrassi. Tõsi küll, sel juhul tuleb iga paari kilomeetri järel laskuda alla sügavatesse, terrassi lõikavatesse kaljukitsustesse, mille põhjas voolavad Baljand-Kiiki lisajõed. Nende konglomeraati uuristatud kaljukitsuste järsud, kohati vertikaalsed seinad varisevad väikseimagi puudutuse juures.

Mäekülgl, mida mööda me hakkasime tõusma, kujutas endast väga järsku nõlva, mis koosnes klibust, liivast ja suurtest rahnudest. Kõiki neid sidusid omavahel nõrgalt savikihid. Astud veeristikul sammukese — pinnas jalge all vajub ja variseb alla, haarad kinni suurest kivist — see langeb sulle kaela, nii et vaevalt jõuad kõrvale põigata. Liikusime mööda nõlva edasi siksakiliselt, jälgides hooliga, et tagapool tulev mees ei oleks eesminevast mitte ainult madalamal, vaid ka kõrval. Kõik „elavad“ kivid — neid oli aga väga palju — tuli alpikirkaga järele proovida ja alla lükata. Mõnedes kohtades tuli raiuda astmeid. Tee tähistasime üksteise peale asetatud kividega, aeg-ajalt aga veel suuremate ja silmatorkavamate kuhilatega (tuuridega). Kui me lõpuks mööda nõlva terrassile tõusime, püstitasime selle äärel suure kivihunniku.

Imemeeldiv oli liikuda mööda tasast terrassi. Me uurisime selle ning endi kohal olevad nõlvad binokliga läbi, kuid mingeid jälgi ei märganud. Samuti ei olnud ümber ringi midagi elavat, kui mitte arvestada meie peade kohal liuglevaid kulle.

Kuid mööda terrassi ei saanud kaua minna, seda lõikas järsk ja sügav ristlõhang. Liikusime seda mööda mäestiku sügavikku.

Oru seinad olid peaaegu vertikaalsed ning sõna tõsis

---

* Trog — jääliustiku poolt tekitatud järskude nõlvadega org, millel ristlõikes on küna kuju. *Aut.*

mõttes elavad. Mitte ainult puudutusest, vaid ka häälest või meie sammudest tingitud põrutustest veeresid nõlvadelt alla kivid, mõnikord aga ka terved kivilaviinid. Mitu korda päätsid meid nendest kivivalingutest hiljem usku-matutena tunduvad hüpped.

Tuul, vihm ja lumi on muutnud nõlvad tujukaiks ja oht-likeks. Tohutud ebakindlalt toetuvad ühe- kuni kahemeet- rise läbimõõduga rahnud katsid kogu nõlva ning olid iga hetk valmis alla veerema.

Mõne aja pärast tõkestas meie tee kahekümne meetri kõrgune negatiivse kaldega kaljusein. Nähtavasti on siin kevaditi juga, see uhtuski ära seina alumise osa. Edasi teed ei olnud. Tõusime suure vaevaga jälle terrassile ning, liikunud mööda seda paar kilomeetrit edasi, ületasime veel ühe kitsa jääraaku. Edasiminekuks polnud enam jõudu. Siia jäimegi laagrisse. Õhtul, sirutanud end lõkke juures välja, tundsime end lausa õndsalt. Baleuli tipul helkis roo- sakalt lumi, all voolas nõrga kohinaga pruuni vahutavat linti meenutav Baljand-Kiik, mida siin kahelt poolt piira- sid üksikud laialipillatud väikesed salud ja põõsastike vööndid. Vastas, teisel pool jõge, meenutasid tuulest ja veest uuristatud järsud konglomeraatsõlmed kord fantas- tilisi ehitusi, kord koletiste kummalisi figuure: seal oli nii losside torne, veidraid kimääre, mis meenutasid Pariisi Jumalaema Kirikul seisvaid kui ka Lihavõttesaare pika- pealisi ebajumalaid.

Saabus videvik, org mattus sinakasse hämarusse, kuid kõrged lumega kaetud tipud ja kerged kiudpilved ei kadu- nud silmist veel kaua.

Teine päev. Jälle lühike teekond terrassil, seejärel las- kumine väga järske nõlvu mööda sügavasse konglome- raatseintega jäärakusse. Jõe kaldal leidsime karu jäljed, nõlvadel nägime paar korda väikestes gruppides mägi- kitsi, kes meid kaua jälgisid.

Seekord ööbisime vee ääres. Pärast Pamiiri vaikust oli kosutav kuulata kaskede sahisemist tuules. Õhus, jõekohi- nas, lehesahinas on midagi saladuslikku. Jõe kallastel, mis me hoolikalt üle vaatasime, oli palju hundijälgi. Magama heites panime püssi ja noa enda kõrvale. Hommikul otsi- sime läbi kõik kohad, kuhu võis olla jäänud jälgi: liiva- ja savileetseljakud, peenemullalised järsakud ja nõlvad, kuid midagi huvitavat me ei leidnud.

Järgmisel päeval laskusime kõiki ettevaatusabinõusid tarvitusele võttes käratult Baljand-Kiiki laiadele veeristikele. Siin, mitte kaugel ühinemiskohast Seldaraga, hargneb Baljand-Kiik mööda lai veeristikke voolavateks paljudeks väikesteks harudeks, mille ääres rohetavad pajupuhmad ja väikesed kasesalud. Paremal kaldal, suudme kohal kõrgus tohutu läikiv mäekül, mille Fedtšenko jääliustik on mitmesaja meetri kõrguselt siledaks poleerinud. Nähtavasti üsna hiljuti ulatus jääkeel veel selleni, kuid praegu on liustik taandunud 5—8 kilomeetrit.

Siinsel veeristikul olime viimast korda laagris. Siit käisime vaatamas kohta, kust A. Pronin olevat näinud lumeinimest. Meile oli selge, et Pronini kaugus lumenõlvast, kus ta oma väite järgi nägi mingit olevust, oli niivõrd suur, et seda üksikasjaliselt vaadelda polnud tal mingit võimalust.

Seejärel hakkasime uurima Baljand-Kiiki viimase vasakpoolse harujõe orgu. Tuli ronida 500 meetrit mööda järsku külgseina. Oru ülaosas moodustavad järsud nõlvad kord rusukaldeid, kord väikesi aasu. Ei lumel, ei jõgede ega ojade ääres ega ka nõlvadel leidnud me peale hundi-, karu- ja kitsejälgede mingeid muid jälgi.

17. augustil korjas meie grupp laagri kokku ja liikus mööda Baljand-Kiiki üles baaslaagrisse. Teel uurisime veel läbi Saidani ja Teke-Arali kaljukitsused.

Niisiis täitsime oma ülesande. Rajasime tee ning uurisime selle ümbruses läbi kõik kaljukitsused. Järgmisel päeval pärast meie tagasipöördumist lahkus põhigrupp meie poolt rajatud teed mööda.

See ongi tegelikult kõik, mis me võime teatada, lõpetas Ustinov.

Hommikul oli külm, järv oli juba jääkaane all. Äratasin alpinistid kell pool seitse. Keetsin neile kohvi, soojendasin suppi. Lahkumisel märkisid nad lauatkile, kui palju olid laagris konserve ära söönud — see oli soliidne kogus. Seejärel surusid nad meil tugevasti kätt ja läksid.

Vaatasin neile kaua järele, oli kuidagi kurb.

Poisid lõpetasid oma töö ja lähevad nüüd tagasi. Nendeta saab meil olema raskem. Ustinovi grupp töötas hästi ja kooskõlastatult.

ARHAARID. Zulumarti laiadel platoosarnastel terrassidel liiguvad suured arhaarikarjad. Sarvilised isaloomad on vahel väga suured. Ma olen ise näinud Pamiiri lõunaosas nülitud ja puhastatud loomakeresid, mis ilma peata kaalusid 119 kg. 200-kilogrammise eluskaaluga arhaar ei ole mingi haruldus. Räägitakse, et leidub isegi üksikuid 250-kilogrammiseid eksemplare.

Suvel hoiduvad isaloomad ema- ja noorloomadest eemale. Nad elutsevad kõige kaugemates orgudes, jääliustike juures. Päeval lamavad nad tavaliselt kuskil lume lähedal ning laskuvad ainult õhtuti ja varahommikuti, kui on jahe, alpi aasadele sööma. Emaloomad elutsevad koos poegadega madalamatel karjamaadel ja neid on palju lihtsam kohata. Pealegi on viimaseid märgatavalt rohkem. Kuid arhaaride üldarv väheneb järjekindlalt, iga aastaga jääb loomi üha vähemaks: salakütid hävitavad Pamiiri ilu ja uhkust. Oma esimestel Pamiiri-matkadel aastail 1935—1936 nägin tihti suuri, kuni sajapealisi arhaarikarju. Nüüd aga võib ärahirmutamata loomade suuremaid karju näha ainult Pamiiri keskosas, raskesti läbipääsetavas rajoonis Baljand-Kiiki ja selle lisajõgede ümbruses.

Siin, neis kaugetes orgudes, elutsevad nad kuni kevadet kuulutavate lumetormideni (veebruari-märtsis), mis ajavad arhaarid suurte mäestike lõunakülgedele, kus lumi ei jää kuigi kauaks maha ja kus võib rohkem toitu leida.

Kui te kuskil tee veerel leiate arhaari sarved ja tõstate need jõudu kokku võttes maast, siis mõtlete tahtmatult, kuidas küll suudavad arhaarid sellist koormat kanda. Elusat arhaari nähes aga imetlete, millise haruldaselt uhke kergusega ta sellega hakkama saab. Missugune jõud pulbitseb tema liigutustes, kui kiiresti ta jookseb, missuguste hiiglaslike hüpetega ületab ta jõgesid ja orge!

VAATLUSTE ALGUS. Otsides kohta varitsuspaiga jaoks, läksin mööda Zulumarti üles. Leidsin sobiva paiga lõpuks oru keskusest veidi eemal. Tuul viib siin varitseja lõhna kõrvale, mitte peibutussööda poole või üles mööda orgu, kust võib oodata külalisi. Me veristasime lamba ja jätsime korjuse oru põhja, kuhu viivad arvutud varjatud rajad. Siia tulevad metsloomad julgelt.

Maskeeritud vaatluspunkt on mäel. See sarnaneb kaevikuga. Kaarekujuline kividest vall on pealt kaetud mas-

keerimistelgiga. Nagu laskeavast sirutub ette Maksutovi teleobjektiiv. Siit hakkab ma nähtamatuna jälgima, kes tuleb süüa juurde ja üldse kõike ümberringi.

Kell 12.28. Kaks suurt lindu lendab üle vaatlusaluse välja. Nad ei märka korjust. Arvatavasti peavad seda esimesena nägema hakid, kes lendavad madalal maa kohal. Nende sekeldamine äratav raisakulli või kotka tähelepanu. Need linnud hõljuvad tavaliselt väga kõrgel. Süüa kohal lendavad linnud äratavad omakorda loomade — ja me loodame, et ka lümeinimese — tähelepanu.

Kell 13.10. Läheduses manööverdab üks hakk. Ta tuleb lähemale, põikab siis jälle eemale ega julge süüa puudutada.

Ja nii õhtuni välja.

Järgmisel päeval alustasin vaatlusi kell 7 hommikul, aga ei näinud kedagi peale haki, arvatavasti sellesama, keda nägin eilegi.

Nii figureeris minu päevikus paljude päevade jooksul ainult hakk.

Peaaegu samal ajal tegi samasuguseid vaatlusi ka A. Sokolov. Ta töötas Kurgankuli jõel, lümepiiril lähedase mäe nõlval. Tal polnud rohkem edu kui mul.

KOTKASTE JAHT. Ühel päeval märkasid meie peibutisest eemal nelja kaljukotkast. Nad lendasid üksteise järel korrapäraselt rivis mööda ringjoont. Aeg-ajalt pikeeris üks neist nõlvakule, päris maa kohal järsku tagasi üles süüstes, et jälle kõrgemale tõusta ja asuda oma kohale selles karussellis. Alguses ei saanud ma kuidagi aru, milles on asi. Alles siis, kui kotkad lähemale jõudsid, märkasid, et iga kord, kui üks neist pikeerides peaaegu maad puudutas, veeres ründaja alt välja väike kera ning sibas tohutu kiirusega mõne meetri kaugusele.

Vaat milles oli asi! Kotkad pidasid „jänesejahti“. Aga tegemist oli nähtavasti targa, haritud jäneseaga, kes sai suurepäraselt aru, et tasub tal vaid põgenema kihutada, kui ta jalamaid kaljukotkaste küüsi satub. Ja ta talitas teisi: liikus aeglaselt ja alles sel hetkel, kui kotka vari ta kattis ning hirmsad küüned olid siinsamas, päris kõrval, põikas ta järsult eemale. Ja kotkad ei tabanud kuidagi märki. Ligi kaks tundi kestis see karussell, aga õhupiraa did ei saanudki väikest kaitsetut jänest kätte.

VASAKKALDA-RÜHMA TAGASITULEK. 21. augusti õhtupoolikul, kui päike oli juba mäe taha veerenud, märkas inimesi ma vastaskaldal hanereas sammuvaid inimesi. See oli Baljand-Kiiki alamjooksu uurimise lõpetanud L. Sidorovi rühm.

„Alpinistide jälgedes läksime Baljand-Kiiki vasemat kallast mööda Fedtšenko liustikuni,“ jutustasid nad. „Me tutvusime paigaga, kus Pronin oma vaatlusi teostas. Ja jõudsimme samale järeltulele nagu alpinistidki — sellisest kaugusest ei võinud Pronin golub-javani näha...“

Niisiis Baljand-Kiiki vasema kalda, ühe raskema ala uurimine on lõpetatud, kuid mingeid jälgi lumeinimesest ei leitud.

Põhjalikult kaalunud, mida edasi teha, otsustasime hoolikamalt jälgida söötasid, jätta siia varitsuspaik alles ja organiseerida samasuguseid Baljand-Kiiki vasema lisajõe orusid.

24. augustil oli ilm külm. Fedtšenko liustikult tõi tuisk terve päeva lund. Kogu öö krabis see vastu telki. Hommik oli selge ja külm.

Me pakkisime asjad ja suundusime kiirmarsil mööda orgu üles tagasi baaslaagrisse, et võimalikult kiiresti siiasamasse, oma viimase teekonna lähtepunkti tagasi tulla.

Kui ma Tšetšektõsse jõudsin, oli paras aeg sareeslastele masin järele saata.

Sarezi rühma juhtis sel ajal zooloog I. Abdussaljamov, kes asendas lahkunud R. Potapovit.

HÜVASTI, SAREZI!

(Zooloog I. Abdussaljamovi jutustus)

Selleks ajaks, kui ma (suve teisel poolel) kohale jõudsin, oli põhjalikult uuritud kõiki tähtsamaid Sarezi järve avanevaid orge, kuid mingeid jälgi lumeinimesest ei olnud õnnestunud avastada. Siis otsustasime veel kord ning võimalikult üksikasjaliselt läbi uurida need alad, kus oli eriti palju taimi ja loomi: Murgabi alamjooks, Sarezkoli, Papli, Kase, Mardžanai ja Ramaifi orud. Seal avastasid alpinistid ja botaanikud väikesi tugaitihnikuid ja niitusid, kus leiti karu jälgi.

Nii oli augustikuuks ette näha palju tegemist.

Esimese öö veetsime järve kaldal Papli orus. Papli lõhe on järsk ja madal. Oru põhja katavad kivimürakad, selle nõlvadel ei kasva peaaegu midagi. Kahel päeval kõndisime me mööda orgu üles, kohtasime mitmel korral mägi-kitsi, nägime tihti kägusid ja ulaare. Neid on siin üsna palju.

Pidasime kogu aeg piinlikku vaikust: keelatud oli valju häälega kõnelemine, laskmisest rääkimata. Ajutistes laagrites ajasime läbi ilma lõkketa. Umbruse põhjalik läbiuuringimine vaheldus pikemate peatustega vaatlusteks varitsuspaikadest.

10. augustil alustasime järve idapoolse otsa uurimist. Golikov, Bjakov, Gussev, Karvon, Tolstjakov ja Damm uurisid Murgabi suuet, kuhu jõgi on kokku kandnud tohutu hulga liivaseid leetseljakuid, mis hakkavad juba kattuma madala põõsastikuga. Siin elab järvekormoranide pesakond. Huvitav on jälgida, kuidas nad kalu püüavad. Ahela moodustanud linnud ajavad tiibadega vehkides põgeneva kala kuhugi madalasse harujökke või abajasse, kus ta siis ära süüakse.

Murgabi leetseljakuid ja kaldaäärseid põõsastikke uurisime eriti hoolikalt. Nägime jäneseid, rebase jälgi, hundi jälgi ja väljaheiteid. Veel ja veel kord käisime läbi mitme kilomeetri laiused leetseljakud, leidmata midagi uut juba kirja pandud loomade nimestikule. Hunt, rebane, jänes, nõlvakutel — mägikits, arhaar, lumileopard, karu, viiks-jänes.

Siit sõitsime edasi Davljat-Mamat-Dašti — laiale terrasile Sarezi lõunakaldal, kus veristasime mõned kitsed, jätsime need söötadena maha ja istusime koos filmimeestega peidikusse.

Bjakov, Golikov ja mina jäime valvesse, püüdes jääda märkamatuiks. Esimesel päeval nägime kõrgel nõlvakul ainult kitsekarja. See ilmus ka järgmistel päevadel: kitsed jalutasid ringi, vaadates vahete-vahel meie poole. Järgmisel päeval arvasid kaks varest heaks süüa märgata, kolmanda päeva koidikul lähenes kartlikult rebane, neljandal hakkasid otse vareste järel taevast tiirlema valgepea-kaelusokkad.

Siis aga lõpetasime vaatlused: pidime jõudma ka Ramaifi ja Mardžanai jõgede orgudesse, kus esines väi-

kesi, kuid tihedaid tugaitihnikuid. Tegelikult oli see meie viimane lootus.

Mardžanai laheni jõudsime parvel, edasi liikusime üles Ramaifi jõge pidi. Jõe suue on ebatavaliselt kaunis. Kujutage endale ette kitsast lõhet, mis on täis kaljurahne ja mille keskel tormab pöörase kiirusega üleni valges vahus jõgi. Siin-seal kallastel kasvab rühmiti kaski. Mürin on selline, et tuleb kas kärjuda või siis peab end käte abil arusaadavaks tegema. Jõgi peidab end aeg-ajalt kivide vahele, tungib siis jälle tormitsedes nähtavale.

Ramaifi rännak oli meile kõige raskem. Läbisime kümneid kilomeetreid kitsas teeradadeta orus, hüpates rahnult rahnule ja kandes seejuures endaga kaasas relvi, optikat, magamiskotte ja mitme päeva toidumoonna.

Lõppude lõpuks jõudsime järvedeni, kust jõgi oma alguse saab. Seal haljendasid rohelised niidud. Me seadsime pikksilma üles ja alustasime oru jälgimist varjatud peidikuist. Nägime vareseid, valgepea-kaeluskohtkaid, kaljukotkaid. Siin on asustamata alad, loomad ei karda inimesi. Laagri juures käisid mägikitsed, kes vaatasid meid uudishimuga, ilma igasuguse hirmuta.

August oli lõppemas, me seadsime üles üha uusi vaatluspunkte, kuid midagi erilist ei märganud.

Läbiviidud tööde tulemusena olime põhjalikult uurinud Sarezi ja ümberkaudsete orgude loomastikku. Tihti nägime arhaare, mägikitsi, samuti ka väikesi loomi: viiksjäneseid, koopaoravaid, nirke. Kahel korral nägime karu ja rebast. Saime palju huvitavaid andmeid. 4100 m kõrgusel avastasime himaalaja gamma, omapärase suurepealise sisaliku, kes harilikult 2500 meetrist kõrgemal ei elutse. 3500 m kõrgusel leidsime kuningaboa naha. See madu ei rooma juhuslikultki peaaegu kunagi nii kõrgele. Ja kas pole imeväärne skorpionide rohkus 3200—3300 m kõrgusel?

Tegime kindlaks nende ümberpaiknemiste põhjused. Asi oli selles, et ummistunud orus tekkinud järve pind on kahe-kolme aastakümne jooksul pidevalt tõusnud. Vesi sundis ülespoole rändama kõiki nõlvakutel elavaid loomi, madusid, sisalikke, skorpione, närilisi. Järv nihutas paigalt ja ajas laial maa-alal segi fauna vööndid.

Aastaid enne Sarezi järve moodustumist kõndis Ussoi kiislaki ümbruses zooloog Nikolski. Praegu on endise kiis-

laki kohal enam kui pool kilomeetrit vett. Nikolski kirjeldas himaalaja gammat, skorpione ja madusid seal, kus need varem elutsesid — 2800 m kõrgusel. Nüüd elavad nad kõik palju kõrgemal.

Nii leidsime me palju uut ja huvitavat, uurisime esimesena Sarezi ja selle ümbruskonna faunat, nägime esimesena kõiki loomi, kes siin elutsevad.

Kümnete päevade kaupa varitsesime varjatud vaatluspunktides, uurisime hoolikalt kogu rajooni, kuid lumeinimesest ei leidnud me Sarezis mingeid jälgi.

Enne lahkumist kuhjasime Sarezi kaldale suure kivi-hunniku (tuuri), aetasime sellesse kirja teatega siin sooritatud tööde kohta ja asusime teele Kazankuli lahte.

Seal lammutasime parve. Meie presendist poid-ujukid olid täiesti läbi kulunud ja rebenesid kui paber. Ladusime lauad kaldale kalju alla, pakkisime sisse herbaariumi, lindude ja loomade nahad, tõstsime seljakotid õlgadele ja alustasime tõusu. Poolel teel peatusime ja vaatasime kaua alla, järvele.

Hüvasti, Sarez! Missugune õnn oli viibida su kaldail, sukelduda su vette, näha sind selgel hommikul ja öises tormis.

Kokuibelsu laagris jooksis meile vastu saladusliku näoga Dadabajev.

„Lähme! Lähme! Teie otsisite seal, aga tema on hoopis siin.“

„Kus?“

„Tulge, tulge,“ ja ta viis meid läbi jõe.

Seal nägime selget rida jälgi, mis viisid meie laagripaigast piki jõge Bozbaitali jõe suudmeni. Jäljed meenutasid vägagi inimese palja jala jälge.

Ometi olid need kindlasti karu jäljed.

SUGISENE MARSS

SÜGISESED PLAANID. Niisiis, Sarezi ajajärk oli lõppenud.

Kurvalt jätsin hüvasti ekspeditsiooni liikmetega. Nad sõitsid ära teadmise, et igaüks neist täitis oma kohuse, paljud olid kogunud väga huvitavat materjali. Kuid üldi-

selt kummitas rahulolematu: lumeinimesest ei saanud me mingisuguseid, absoluutselt mitte mingisuguseid andmeid. Aga kaastöötajaid ei tohtinud enam kinni pidada — nad olid oma programmi täitnud ning sõitsid nüüd soojuse juurde, päikese juurde, koju või puhkusele.

Meile jäi viimane lootus — Baljand-Kiik. Seal võisin ma paar inimest veel kinni pidada. Kainda ja Baljand-Kiiki alamjooksul asuvates väikestes kadaka- ja kasesaludes tuleks hoolikamalt otsida. Mis siis, et kõik sõitsid juba laiali, ma tuhnin kas või üksinda läbi kõik need tihedad padrikud ja kui seal peaks veel peituma üksainus, viimane golub-javan, siis ma leian ta.

4. septembril lõpetasime asjaajamise Tšetšektõs, aga 5-nda varahommikul sõitsime juba tühja Sarezi laagrisse, et telgid kokku panna, karavanaiajad ja hobused kaasa võtta ning alustada viimast teekonda.

Püsisid septembri kohta haruldaselt soojad ilmad. Meie auto roomas aeglaselt Akbaitali mäekuru poole. Siis Muzkal — ja jälle on teel moreenid. Aga Kurukkuli oru kohal puhus tugev tuul, mis keerutas üles tolmusambaid. Kollentanud ja ereoranžid lehed — kõik kõneles sellest, et on saabunud sügis.

Oli juba pime, kui jõudsimme magavasse laagrisse Tahtakorumi all. Lõket tehakse siin erilisel viisil: vähese põletussõnniku ja suure hulga petrooleumiga. Joome teed. Siis heidan auto lähedale pikali ning püüan magama jääda, aga uni ei tule.

Õö venis aeglaselt.

Vähehaaval muutusid nähtavaks kauged lumised mäeharjad. Tõusis kuu. Kuuvalgus laskus tippudelt nõlva mööda järk-järgult allapoole, jõudes üha lähemale. Kuid siin all orus näis veel pimedam seetõttu, et üleval valgeks läks.

Esimest korda elus olin ma meeletu, ei suutnud midagi ette võtta, olin jõuetu. Unistus leida legendaarne lumeinimene kustus jäljetult.

Terve päeva lonkisin ringi mööda orgu, aga kui õhtul laagrisse jõudsin, nägin seal telki, hobuseid — oli päralejõudnud Sarezi karavan, kellega ma pidin tööle hakkama.

VIIMANE LAAGER BALJAND-KIIKIL. Tee Tahtakorumil mäekurule läheb mööda kitsast lõhet. Kollendavad külma saanud lehed, rabarberi vohavad hallikaspruunid puhmad katavad veeristikku.

Liigume kiiresti edasi, kuid ikkagi ei jõua enne pimedat laagrit. Oru suudmesse, kus asub laager, saabume täielikus pimeduses. Baljand-Kiiki valge vahutav vool ei kujuta endast arvatavasti tõsist ohtu — vett on vähe, kuid jõge ületada ei usalda me siiski: on liiga pime. Käsikaudu leiame magamiskottide jaoks tasase paiga ning võtame hobustelt koormad.

Lõpuks ometi olen magamiskotis! Ärkan, kui mäetippudele langevad esimesed päikesekiired. Istun hobusele ja sõidan läbi Baljand-Kiiki. Pika piimvalge uduriba taustal näen rohtu nosivaid hobuseid, kivihunniku taga aga telgi roosat tippu. Laager alles ärkab esimestes, esialgu veel külmades päikesekiirtes.

Pärast hommikueinet arutame, mis on ära tehtud. Kogu rajoon — nii Baljand-Kiik kui ta lisajõed — on läbi uuritud. Botaanikud lõpetasid geobotaanilise kaardi koostamise; neil ei ole enam midagi korjata, kõik taimed on kas külmavõetud või kuivanud.

Viimasel ajal oleme peamist tähelepanu pööranud peibutussöödale. Üks neist oli minu saabumiseni vedelnud üle kümne päeva, kuid keegi ei olnud selle juures käinud. Dzailjaukumi orukesse, mille suudmes seisab meie laager, olid peibutuseks jäetud kitsed — ka neid ei ole keegi puutunud. Ainult sinna, kus lamas arhaarikorjus, lendasid järgmisel päeval kohale seitse valgepea-kaeluskotkast. Nad tirisid korjuse 8—10 m eemale ja rebisid seal tükkideks.

Sööda juurde ilmusid hundid, tulid päris lähedale, aga puudutada ei julgenud.

Huvitav, et söödale puistatud uinuti ei mõjunud kellelegi. Tõsi, hundid seda ei puutunud, aga valgepea-kotkastele, kes selle ühes lihaga alla kugistasid, ei mõjunud see sugugi.

Laagris hulguvad terveks jäänud ohvrid, näiteks kits Katka, kes oli minuga kaasas juba Zulumartil. Kitsekorjuseid ei puudutatud, seepärast otsustasin lasta arhaari. Katka jäi sel viisil elama. Öhtuti jookseb ta mööda laagrit, ronib telkidesse, sest ta ei kannata kuidagi välja üksindust:

niipea kui märkab, et laager on tühi, tormab ta haledalt mökitades inimesi otsima. Vahel kuuleme tema mökitamist laagrist küllalt kaugel, mägedes: tähendab, too talumatu Katka on meid üles leidnud.

Päeval, mil ma viimast päeva laagris viibisin, möödu-sid minust hanereas kolm arhaari. Jõudsin neid pildis-tada, enne kui nad mind märgates põgenesid. Üldse on laagris igasugune müra viidud miinimumini, et lumeini-mest mitte ära kohutada. Iseenesestki mõista on laskmine rangelt keelatud. Laagri lähedal kõnnib üks meie innuka-maid jahimehi, sihib käsi tõstes kujuteldavast püssist linde. Ja vehib tigidalt kätega, kui näeb kõrgel nõlvakul rahulikult söövaid kitsi.

Nende kahe päeva jooksul, mis ma karavani oodates laagris veetsin, koostasime lõplikult edasiste tööde plaani. Kuni 20. septembrini jäävad siia jahimees Isaak ja kaks kaastöölisi, et pildistada. Mina aga lähen Kainda ja Baljand-Kiiki alamjooksu kontrollima; varatalvel tulen koos jahimeestega tagasi, et veel üks kord üle vaadata jäljed lumel.

Igaks juhuks panime peidukohta hoiule väikese taga-vara lihakonserve, kuivikuid, petrooleumi, suhkrut. Sama-suguse tagavaralao jätame ka Baljand-Kiiki alamjooksule.

BALJAND-KIIKI MÖÖDA ALLA. Asuti teele peaaegu üheaegselt: botaanikud Baljand-Kiiki kallast mööda üles-poole — Tahtakorumi, sealt Tšetšektõsse ning edasi Ošši; meie — piki Baljand-Kiiki paremat kallast alla, üle Kainda mäekuru ja sealt Kainda jõge mööda väikese Altõnmatari asulani; Mirošnitšenko ja Isaak — mööda vasakut kallast baasi rajama.

Kui kõik olid juba laagrist lahkunud, sööstis meile järele karavaniajaja Širgazi koer Rõži, peremees koera tagasi hõikudes tema kannul. Širgazi sai meid kätte just enne Baljand-Kiikist üleminekut ja viis Rõži võidukalt tagasi. Enneaegne võidurõõm. Tunni aja pärast jõudis oma pere-mehele truudust murdnud Rõži meile uuesti järele.

Niisiis on meil kaks koera: jälituskoer Inda ja Rõži. Indat veame esialgu rihma otsas, et ta ei üritaks peremehe juurde tagasijooksmist.

Enne mäekurule tõusmist paneme laagri üles. Siin on väike allikas ja palju rohtu.

KARU JÄLJED. Laseme hobused sööma. Ümberringi on vaikus. Baljand-Kiiki kaldal märkame värskaid karujälgi.

Kõigist loomadest, kes elutsevad Pamiiri ja Himaalaja mägedes, s. o. kohtades, kus pidavat elama lumeinimene, meenutab karu viimast kõige rohkem. Kas polegi tema see olend, keda peetakse lumeinimeseks? Kui tagakäppadel seisev karu luurab kedagi rahnu taha peitununa, on ta eemalt väga inimese sarnane. Eksiteele võib viia ka karu võime mõnda aega tagajalgadel kõndida, jättes niiviisi enda järele kahejalgse olendi jäljed. Peale selle astub karu aeglaselt liikudes tagumiste jalgadega esimeste jälgedesse, nii et väheste kogemustega jäljeuurijal võib jääda mulje, nagu kuuluksid need kahejalgsele, seda eriti siis, kui loom liigub lumel. Neis paikades pole teist looma peale karu, kes jätaks nii inimese jälgedega sarnanevaid jälgi. Eriti lähedane inimese ja arvatava lumeinimese jäljele on karu tagumise käpa jälg. Ainult et karul on suur varvas teistega peaaegu ühepikkune; jälgedel, mida olevat nähtud Himaalajas, on see tunduvalt suurem, jalalaba aga veidi lühem ja laiem.

Pamiiris pole karud harulduseks. Nägime nende jälgi oma ekspeditsiooni ajal üle kahekümne korra, ekspeditsiooni liikmete otsesid kohtumisi karuga oli kolm, tōsi küll, teatava vahemaa tagant.

Karu elutseb tavaliselt orgudes, kus ta enesele kerge-
mini toitu leiab. Ta toitub peamiselt taimede vartest ja juurtest, sügiseti aga nosib mõnuga sõstrapõõsastes. Karu püüab ka kalu ning kaevab lahti koopaoravate ja viiks-
jäneste urge. Peaaegu samasugust toitumisviisi eeldatakse ka lumeinimese puhul.

Talvel heidab karu koopasse magama, kuid et Pamiiri mägismaal on talv pikk, ärkab ta sageli varakult — aprillikuus, kui pole veel mingisuguseid toiduks kõlblikke taimi. Siis on ta ohtlik kariloomadele, arhaaridele ja mägikitse-
dele, muul ajal karu suuri loomi ei ründa.

Olen Pamiiris mitu korda karuga kokku juhtunud. 1935. a. nägin teda kalu püüdmis Pamiiri jõe lähtel. Karu lamas kõhuli ja loopis käpaga kalu kaldale. Sellega tegeles ta õige kaua. Tema poolt märkamatusena jälgisin rohkem kui poolteist tundi, kuidas ta kalu püüdis, neid aeg-ajalt sõi ja mõtlikult mööda jõekallast lonkis. 1936. a. tabasin ühe karu samalt tegevuselt Baljand-Kiiki ääres. 1950. a.

õnnestus mul, jällegi Baljand-Kiikil, Zulumarti suudme juures näha karuema koos poegadega. Emakaru laskis hiljem maha zooloog Jegorov ning tema nahka säilitatakse NSVL Teaduste Akadeemia Zooloogiamuuseumis.

Kõik need olid pruunkarud, keda tavaliselt Pamiiris kohataksegi. Kuid 1936. a. õnnestus mul Kainda mäekurul näha himaalaja karu. Tulistasin teda kaks korda, kuid tagajärjetult, ta pages minu eest kosmilise kiirusega. Jõudsin teda siiski küllalt hästi silmitseda. Karu oli tumedakarvaline, peaaegu must, rind ja vööt ümber kaela aga valged. Seepärast võin kinnitada, et himaalaja karusid, ehkki harva, Pamiiris siiski esineb.

ÜLE MÄEKURU. Hommik on selge. Võtame kiiresti telgid maha ja alustame tõusu Kainda mäekurule.

Rõzi käitub imelikult — algul kippus ta kõigest jõust edasi, kuid äkki, tõmmanud saba jalge vahele, sööstis veel kiiremini tagasi.

Ikka selgemini tulevad nähtavale nõlvade konglomeeraadid, mingisuguse Kainda haruaheliku sakiline serv, hambulised mäetipud meie peade kohal. Ja nüüd hakkama koera käitumist mõistma. Teetolmus on selgesti nähtavad tohutu suured, laiad, ilma küünteta käppade jäljed. Meie ees on siit läinud või kõnnib praegugi lumileopard. Sellepärast koer tormaski tagasi. Täiesti võimalik, et ta teda ennastki nägi.

Tõuseme mööda lõputut rusukallet ülespoole, mäekurule. Hobused jäävad seisma, norskavad.

Lõpuks oleme mäekurul. Siin on hiiglaslikud lumekuhjatised. Vasakule jääb järsk lumine hari. Edasi sammume jälle mööda oru põhja. Tihti täidavad seda lumevallid. On alles kuues õhtutund, kuid päike kaob mäeharja taha. Otsekohe läheb külmaks. Orud on siin liiga kitsad ja sügavad.

Inimesed ja hobused on väsinud. Jääme laagrisse, kuigi on veel vara ja ka põõsastikku pole läheduses. Telgivaiad lähevad küttepuudeks. Üks telk tuli üles panna püsside, teine jääkirkade abiga.

Õö saabub ruttu. Hirmsasti tahaks magada. Uinun, kuid pean tunni aja pärast pesuväel pakase kätte kargama. Koerad märatsevad ja lõrisevad. Eriti Rõzi. Ootan kellegi rünnakut, kuid... läheduses on ainult hobused. Hobustel

on pead maas. Nad pole rahutud, vaid söövad. Tähendab, metslooma läheduses pole. Nähtavasti püüdis lihtsalt üks hobustest, kes Rõžit ei sallinud, talle kabjaga virutada.

Ja nii mitu korda öö jooksul! Saan vaevalt sooja ja uinun — jälle koerte märatsemine, kes on raevust valmis otse nahast välja hüppama. Minul aga, kes ma olen juba niisama tige, tuleb ikkagi magamiskotist välja hüpata.

Hommik on udune. Mööda taevast venivad pilved. Päike vaatas ainult korraks mäe tagant välja ja kadus kohe pilvedesse. Ja nii kogu päeva: kui päike paistab, on nii soe et ajame riided kuni särgini seljast maha, siis aga läheb uuesti pilve, tuleb lund ning me topime endale selga kõik olemasolevad riided. Sammume kord sillerdava jahedaveelise jõe tasasel kaldal, kord kuristiku kohal kitsal tee-rajal. Rada on peaaegu ohutu, kuid põhjatu sügavik selle all kõditab närve. Vasakul nõlval kasvab lai paju- ja kuslapuuriba; lehed on neil praegu kollakaspruunid. Parempoolsel nõlvakul laiuvad aga toredad stepirohu ja lamba-aruheina stepid, kus kasvab ka üksikuid kadakaid, mille kohalik nimetus on artšaa.

Lõpuks org avardub. Paremal on lauskjas nõlv, sealt läheb teerada naaberorgu Sauksaisse; vasakul — järsud kaljud, kuristikud. Lammi allosas on tõelised metsad: kased, kadakad, pajud.

Eest, mägedevahelisest pilust, paistavad juba Muksu jõe laiad kiviklibulised kaldad, nende taga aga Altõnmazar.

Laskume läbi metsa jõe äärde.

LAAGRIS KAINDA ÄÄRES. Juba kolmandat päeva oleme laagris tiheda metsa all. Vaevalt leidub Pamiiris veel kusagil teist niisugust kohta. See pole karm Pamiiri mägismaa. Kogu jõelammi ja nõlvade jalameid katab segamets: viie- kuni seitsmemeetrised kased, kadakapõõsad. Ja kõik see on tihedasti läbi põimunud. Metsas kasvavad kõrge rohi, kastikud, kurerehad, tarnad, tatar, rabarber. Vuliseb oja.

Eile kandus Fedtšenko liustikult puhangutena pilvi ja udu. Lund ja rahet rabistas kaskede kuldsetele lehtedele, siinsamas vaatas pilve tagant välja päike. Mõttled juba, et läheb selgeks, aga ei — otsekohe järgneb uus sajuhoog. Öhtul süüdati suur lõke, kuid tuul oli tugev ning tule ääreski oli külm ja ebamugav.

Täna liigume mööda Kainda orgu allapoole. Päike pais-
tab, on soe, puude lehed sahisevad ja raske on uskuda, et
suvi on lõppenud ning et eile sadas lund. Kuid suvi on
tõepoolest lõppenud. Rohi nõlvadel on närbunud, kased
kolletavad, öösiti külmetab.

Kõnnin orus juba mitmendat päeva: küll allavoolu, küll
piki harujõgesid. Uurin läbi iga põõsa, iga augu ja lohu.
Hiljem aga ronime koos Dadabajeviga vee poolt kaldasse
uuristatud õnarustesse, koobastesse ja uhtvagudesse.

KURGANKULI SUUDMEALA METSAS. Täna käisime
Kurgankuli orus. Kitsas org tõuseb järsult ülespoole. All
on kasesalu, seejärel artsaapõõsad. Kõrgemal on oru põhi
ummistunud lumekuhjatistest, veel kõrgemal laiub stepi-
rohu ja kurerehadega kaetud stepp, harvad tarnad, nende
kohal aga kobreesia* kõrgniidud.

Asjatult silmitsen lumekolosse: pole näha laviini teele
jäänud, lumes surnuks külmunud lumeinimest, pole üldse
mingisuguseid jälgi elusolenditest.

Pöördume tagasi.

Iga päeva, tunni ja minutiga nõrgeneb lootus, et mingi
käänaku taga, mõne kaljunuka all, aeglaselt langevas
lumes tabab otsiv pilk karvased sõrmed ja irevil hammas-
tega tardunud lõusta.

Aga ei midagi, lihtsalt kõige vähematki, kuidas me ka
ei otsiks ega tuhniks. Täna oleme siin juba viiendat päeva
ja mida me oleme näinud leetseljakutel ning liival? Hundi,
rebase ja väikeste lindude jälgi.

Põõsastes leidub mägikitsede kolpasid — talviste tra-
göödiate jälgi. Nähtavasti laskus kaljudel nälginud kits
alla põõsaste oksti närima ega jõudnud huntide ilmumisel
pageda paljastele järskudele päästvatele nõlvadele. Reet-
likus lumes, põgenemist takistavate põõsaste ja puude
keskel hukkus ettevaatamatu mägikits hundi hammaste
läbi.

Tõuseme peaaegu lumepiirini, pöördume tagasi lume-
äärsete kobreesia-aasade piiril ning laskume orgu mööda

---

* Kobreesia — mitmeaastased rohttaimed lõikheinaliste sugu-
konnast tarnade perekonnast, mis on hästi kohanenud kõrgmäestiku
karmide tingimustega. Kobreesianiidud on headeks suvekarjamaadeks.

alla. Asjatult ergutan Indat enda ees: ta ei võta jälge üles, nähtavasti pole neid.

Jõe äärde jõudnud, tungime uskumatult tihedasse peaaegu läbipäämatusse metsa. Võtan õlalt püssi, fotoaparaadi, koti ja binokli. Kogu see rakend rõhub ja lämmatab mind.

Äkki näen, kuidas Inda kõrvad kikki tõusevad, nina veab nuusutades õhku. Hassetan teda sosinal otsima, kuid ta kuuletub vastumeelselt, püüab hoiduda mulle lähemale. Siis pöördub tagasi. Ei, ta ei leidnud midagi.

Kuid jällegi kikitab Inda kõrvu, ta sõõrmed värisevad. Pead tõstes ja langetades ning siia-sinna käänates otsib ta midagi õhus. Ja siis kostab kusagilt ülevalt, päris lähedalt eemaletõukav näugumine. Haaran püssi.

„Otsi, otsi! Otsi ometi, Inda!”

Aga ei, kõik on asjatu. Inda ei leia midagi. Me pöörume ümber ja lahkume. Laagri lähedal legendikul söövad meie hobused. Nad on rahutud, järsakul aga on näha värsked jäljed: irbis läks siit kaljudele. Enne talve tulekut laskuvad lumileopardid ja mägikitsed harva alla, nad hoiuduvad lume lähedusse.

MÄGIKITSED JA LUMILEOPARDID. Kõige ülemist korrust Pamiiri kõrgmäestik asustavad mägikitsed ja lumileopardid e. irbised. Nad elavad 4000—5000 m kõrgusel, tõustes sageli ka kõrgemale. Leopardide elu on seotud kitsede omaga sel lihtsal põhjusel, et nad toituvad kitsedest ja jälgivad neid kõikjal. Maksab vaid mingisugusel kitsekarjal rännakule asuda, kui nende jälgedes alustab teekonda ka lumileopard. Ega irbist ilmaasjata mõnes rajoonis „kitsekarjaseks” kutsuta.

Seal, kus on taimestiku ülemine piir — kõige kõrgematel, 4500 m kõrgusel asuvatel aasadel — on tavaliselt mägikitsede suvekarjamaa. Nad viibivad siin hommikul ja õhtul, keskpäevaks aga siirduvad veel kõrgematele kaljudele, lumele lähemale, kus on ohutum ja jahedam.

Talvel, kui lund on rohkem ja rohu juurde pääseda raskem, laskuvad kitsed tunduvalt madalamale, nende kannul ka lumileopard. Suvel elutseb ta kitsedest kõrgemal ligipääsmatutel kaljudel, otse lumepiiril, talvel aga laskub tihti peale neist madalamale ja liigub päris oru põhjas.

Suvel on raske näha mitte ainult leopardi ennast, vaid

ka tema jälgi, sest kõikjal, kus ta liigub, on kaljud ja kivi-rusu, millele ei jää jälgi. Talvel aga, kui leopard laskub kitsi jälgides madalamatele nõlvadele, võib ta jälgi kohata õige sageli. Pole raske näha ka teda ennast.

Meie ekspeditsiooni töö kestel nähti lumileopardi jälgi rohkem kui kümnel korral, elusat leopardi õnnestus aga näha vaid üks kord.

Kuid kas võib öelda, et lumileopard on siin haruldus? Muidugi mitte. Nooruke kütt Izrael, kes meie juures töötas, püüdis kinni ja andis vastuvõtupunkti üle seitseteist elusat leopardi.

Kuni selle ekspeditsioonini oli mul õnnestunud lumi-leopardi näha kahel korral. Esimest korda juhtus see 1937. a. Väljusin varasel hommikul Sohtšarevi kišlakist Pjandžil ning liikusin väikese jõe kallast mööda ülespoole. Astusin kiiresti mööda teerada. Ületasin parajasti rasket kaljuseina, kui märkasin irbist. Ta magas teeraja kohal kaljunukil, minust 8—9 meetri kaugusel. Kui ma kaljule välja rabelesin, hüppas leopard jalgadele ja tardus mind silmitsedes paigale. Ka mina kangestusin teda vaadates. Nagu mulle tookord tundus, põrnitsesime teineteist väga kaua, kuid tõenäoliselt kestis see vaid sekundi murdosa. Kiskja seisis absoluutselt jäigana, ainult ta sabaots liikus vaevu-vaevu. Siis oli ta ühe hüppega nõlval. Mina aga pöördusin ümber ja viskusin alla. Nii me temaga põgenesimegi kohutava kiirusega eri suundades minema.

Teist korda nägin ma lumileopardi liustikutsirkuses Zor-Tšetsektõ mäe jalamil, mis asub Pamiiri biojaama läheduses. Leopard hulkus mööda tsirkuse põhja ja pööras käpaga kive ümber. Mida ta nende alt otsis? Võib-olla põrnikaid või teisi putukaid: neid söövad ju isegi tiigid.

Muidugi, arvestades seda, et töötan kõrgmäestikes juba 1934. a. alates, ei saa öelda, et oleksin irbist tihti kohanud, kuid ausalt öeldes pole mul olnud ka erilist tarvidust neid taga ajada.

Lumileopard on kiskja, kuid ma ei tea ühtki juhtumit, kus ta oleks inimesele kallale tunginud. Vähe sellest, ta on kuidagi passiivne, kui tema peale jahti peetakse. Enne revolutsiooni püüti lumileoparde harilikult isegi mitte püüisraudadega nagu praegu, vaid aeti hobustega tasa-sele legendikule ja kui loom oli tagaajamisest kurnatud, visati talle riided peale ning seoti kinni. Püünistesse jää-

nud leopard paneb nõrgalt vastu, hundiga ei saa teda mitte võrreldagi.

Lumileopard on ohtlik peamiselt mägikitsedele, vähem arhaaridele, koduloomadele tungib ta aga väga harva kallale. Jahti peab ta tavaliselt varitsedes ja ründab kõrgemalt. Jälitades irbis jahti pidada ei suuda. Tema jälitamise eest pääsemiseks lähevad mägikitsed harilikult niisugustele peadpöörivatele kaljujärsakutele, kuhu ka lumileopard pole võimeline neile järele minema.

Kaljudel liikumises pole mägikitsega võrdset. Peaaegu märkamatu karniise mööda kõnnib ta peaaegu püstloodis kaljuseintel ja hüppab uskumatu jõu ja osavusega ühelt kaljult teisele.

Tohutu, mitte millegagi võrreldava naudingu osaliseks saab see, kes jälgib kitsede toiduotsimist, kuidas nad ülijärskudel kaljudel turnides siirduvad ühelt karjamaalt teisele, hüppavad üle lõhede ja mägiojade.

Kõikjal, kus me töötasime, oli palju mägikitsi. Kõrgete, raskesti läbipääsetavate kaljude elanikena hukub neid inimese käe läbi vähem kui teisi loomi.

RÄNNAKU LÖPP. Kainda laagris viibimise viimastel päevadel uurisime läbi metsa ja külgmised kaljulõhed. Ning ongi käes aeg jätta hüvasti kuldkollaste metsadega.

Hommikul jätame laagripaiga maha ja asume teele. Ma meenutan, kuidas oli siin 1936. aastal, ja ootan hirmuga Sauk-Darad — „jõge-tapjat“ nagu teda kutsuti veel mitte väga ammu, Gorbunovi aegadel.

Me liigume Kainda jõe kohal; all on metsaga kaetud org, üleval meie kohal lumi, madalamal — sammaldunud kaljud ja stepirohuga kaetud nõlvakud. Lendab mööda pesakond lumekanu.

Õhus võitlevad kolm hakki ja kotkas. Vasakul kauguses paistab moreenide poolt ummistatud Fedtšenko jääliustiku keel ning kaugemal Muksu laiad rusukalded.

„Jõe-tapja“, mis suviti väga metsik on, ületame praegu kerge vaevaga. Vesi ulatub hobustele vaevalt põlvini.

Jälle rusukalded, mida mööda hobused vaevaliselt ning vastumeelselt edasi liiguvad. Hakkavad paistma põõsastikud ja Altõn-Mazari meteoroloogiajaama valge majake.

Siin on palav, majakese juures jalutavad haned ja kaljukunid. Inda hingab raskelt, avatud suuga, ta pole palavu-

sega harjunud. Lühikese ajaga olen temasse kõvasti kiindunud. Ta on mu tõeline sõber — kuulab mind kõiges, kaitseb mind ja mu telki, ergutab haukumisega mu hobust lirst, kui see tõrgub. Aga kui ruttu ma tõrjusin ta südamest endise peremehe! Sellele mõeldes solvun koguni selle mehe asemel.

Homme läheme üle Tersagari mäekuru Alai orgu, Daraut-Kurgaanile.

Nii lõppes see rännak. Nüüd on viimane lootus — talvine marsruut lumes.

VIIMASED OTSINGUD

NÕUPIDAMINE VANADE SÕPRADEGA. Oktoobri algul sõitsime Ošši, et teha viimaseid ettevalmistusi talviseks marsruudiks. Vajasime vilte, sooja pesu, priimust ja toiduaineid. Talv saabus ootamatult. Lumesajud algasid novembri algul. Pamiir kattus lumega, aga tee oli veel lahti. Me pöördusime tagasi Pamiiri ja kaalusime kaua talvise rännaku marsruute. Otsustasime minna Pšarti.

Ma elasin Tšetšekõs ja tõtt öelda hakkas mul aeg-ajalt lihtsalt hirm mõeldes sellele, et tuleb minna Pšarti. Kõik tardus külmast. Külma oli algul —20, siis —30 ja lõpuks —36°C. Aga Aktašis, Pšardi mäekurus on pakane kindlasti veel kõvem.

Rännaku eel otsustasin ma viimast korda pidada nõu inimestega, kes sündisid ja kasvasid neis paigus. Ma rääkisin juba kevadel ja suvel kogenud jahimeestega. Siis läksid nende arvamused lahku: ühed uskusid, et lumeinimene on olemas, teised pidasid meie otsinguid asjatuteks. Vaatame, mida nad ütlevad mulle praegu.

Ma saatsin auto oma vanade sõprade järele Esimesena saabus minu sõber ja õpetaja, lumileopardikütt vanake Urazali, sõitis kohale kuulus kütt Mamat Rahhanov. Tuli poolpime Uldžatši, tulid noored kütid.

„Sõbrad,“ ütlesin ma, „terve suve otsisime me lumeinimest. Otsisime läbi Sarezi, Pšardi, Baljand-Kiiki, panime söödad välja, istusime kaua varitsuspaikades. Me otsisime tema jälgi, käisime läbi need kohad, kus ta võiks elada. Otsisime kevadel, kui lumi oli veel maas, ja seejärel terve suve. Küsisime kõigilt, aga ühtki golub-javani, olgu elusat

või surnut me ei näinud, ei leidnud temast üldse jälgegi. Miks see nii on?"

Kõik vaikisid.

"Võib-olla me otsisime halvasti. Võib-olla poleks olnud vaja sealt otsida."

Keegi ei vastanud.

"Sõbrad," ütlesin ma, "kogu elu te käite mööda mägesid, kaljusid, orge. Te käite talvel ja suvel. Te jälitate loomi ja istute varitsuspaikades. Kas te olete kunagi näinud golub-javani?"

"Ei!" ütles Urazali.

"Kas te kunagi olete näinud tema jälge, sest te olete kütid ja ei sega inimese jälgi karu omadega."

"Ei!" ütles Mamat Rahhanov.

"Sõbrad, kas te teate sellist inimest, keda te usute, usute nii nagu iseennast, kes oleks näinud lumeinimest või tema jälge?"

"Ei!" vastasid nad lühikese vaikimise järel.

"Sõbrad," küsisin ma, "kas ta on..."

"Kirill!" hüüatas teravalt vanake Urazali "Kirill! Šaitan bar? (Kas kurat on olemas?) Kirill, Šaitan bar! (Kurat on olemas!)," rääkis ta, "Šunda bar ja Šunda bar (Siin on ja siin on)," ning ta näitas oma peale ja keelele, aga siis lisas: "Golub-javan on samasugune."

Ja kõik noogutasid nõustuvalt peaga.

"Ütle kõigile, mida me räägime: mitte mingisugust lumeinimest ei ole," kinnitasid teised kütid.

"Ja mis siis," ütlesin mina, "võib-olla ongi nii. Kuid ma proovin viimast korda. Juhul kui ta on olemas, peab ta jätma jäljed lumele ja ma leian nad."

"Kus?" küsis Mamat Rahhanov.

"Pšardis," vastasin mina.

"Kirill," kehtas Urazali õlgu, "ära mine, seal on praegu ohtlik."

"On vaja," vastasin mina.

Ma ei küsinud Urazalilt — ta oli väga, väga vana — kuid teistelt küsisin, kas keegi ei tuleks minuga kaasa.

Kaua vaikisid kõik.

"Hüva, mina tulen sinuga, Kirill," ütles Mamat Rahhanov, "kuid mina ei ole teejuht ega tööline, olen vanamees ja võin olla ainult kütt."

"Tänan, Mamat," ütlesin mina.

AKTAŠI MÄEKURUL. Oösel läksin tänavale. Kuu tõusis, tema kahvatus valguses helkisid lumised mäed. Ümberringi oli kõik valge, mida Pamiiris harva juhtub. Pamiir on tavaliselt kuiv ja lund on siin vähe. Aga praegu kattis lumi kõik nõlvakud, kõik orud, teravalt ja tigidalt krudises ta jalge all. Jõudsin meteoroloogiaonni juurde, kui ma kraadiklaasi vaatasin, kattus see minu hingeaurust silmapilkselt härmatisega. Selleks et teada saada, kui palju külma on, tuli hingata kõrvale. Oli -31°C külma ning temperatuur jätkas langemist. Läksin hobuste juurde, nad olid juba saduldatud, sadulatekkidega kaetud ja krõmpsutasid heina. Nende päid kattis tihe härmatis. Maja juures seisis täislaaditud auto. Mootor ja kabiin olid kaetud presendiga, et radiaator ära ei külmuks.

Ma vaatlesin ümbrust — julm, halastamatu külm ahelas kõike. Nii meeldiv oli vaadata heledasti valgustatud aknale ning mõelda, et seal on soe ahi ja kuum tee, seal on valgus ja raamatud.

Ängistas südant, kui ma kujutlesin, kuidas ma homme siit lahkun, lähen sinna, kus valitsevad pakane ja lumi.

Sisenesin oma tuppä, sulgesin ukse, valasin kuuma teed ja heitsin voodisse.

Me tõusime enne koitu. Riietusime kiiresti, ja kui päike heitis orgu oma esimesed kiired, istusime juba hobustel. Kokku oli meid kuus: Mamat Rahhanov, Taitšibek, Sultan Taštambekov, Karvon, Tšorsambe ja mina. Aga karavaniga läks kaasa ainult kolm kaastöötajat, igaüks neist juhtis kolme hobust. Nende kannul jooksis kutsumata, taga sundimata Rõži. Niipea, kui hobused hakkasid liikuma, jooksis ta neist ette ja asus oma tavalisele kohale, karavanist veidi eespool. Nii jooksis ta väsimatult kolmel käpal, sest hiljuti oli ta püünesse kukkunud ja ühte käppa tugevasti vigastanud.

Ülejäänud asusid juba päeval autoga teele. Autos oli võrdlemisi kitsas. Seal olid heinapallid, toidupakid, kotid kaera ja puudega, kolm kitse, oinas ja Inda.

Jõudsim teele. Taevast katsid pilveräbalad, tuul oli külm ja lõikav. Iga Ida-Pšardi sängi mööda ülespoole sõidetud kilomeetriga muutus lumi üha sügavamaks.

Sängi ülaosas suutis auto veel vaid vaevu-vaevu edasi roomata. Rattad käisid ringi, masin ei pääsenud paigalt. Juht andis tagasikäigu, võttis siis masina järsult paigalt,

uus tagasikäik ja auto tungis hangi purustades jälle pisut edasi. Lumekihid nihkusid teed andes kõrvale. Läbi hangede teed rajades ronis maastikuauto aeglaselt-aeglaselt edasi.

Nägime kaua vaeva, aga kella kuue paiku, kui juba videvikuks hakkas kiskuma, jäi masin toppama. Kaugele minna ta enam ei saanud.

Laadisime asjad maha, ajasime telgid püsti, nende ette kuhjasime heinapallid ja kaerakotid. Kuid niisugune vall oli üsna kehv kaitse. Tuuleiilide aegu näis, et otsekohe rebitakse telgid maast lahti.

Seadsime telgis üles väikese ahju, süütasime küünlad. Silmapilk muutus soojaks ja hubaseks. Ahjule ilmus teekann. Karvon asus koka kohuseid täitma.

Pimeneb, kõik upub sinisesse hämarusse — mäed ja lumi. Pikk vaikus, siis äkki kohutavalt tugev tuulehoog, see raputab ja rebib telki, surub suu ja kopsud jäist õhku täis. Tuul jääb vaiksemaks... vaiksemaks... Jälle on kõik rahulik.

Korstnast lendab sädemeid. Mõlemas telgis on valge, mõlemas vesteldakse. Hobused krõpsutavad heina.

VARITSUSPAIGAS. Laman presendi all kaljudel ja jälgin peibutist. Korjuse kohale ilmub kaks hakki, siis veel kaks, seejärel vares. Lähevad omavahel kaklema ja lendaavad minema. Laman terve päeva. Külma on -38°C , vahel ilmub udu. Ilmselt on udune ainult siin, meie juures. Allpool, kuru jalamil paistab päike. Pilv oleks nagu otse mäekurule takerdunud.

Kisub pimedaks ja mina, külmast täiesti kange, hakkan plagisevate hammastega ning magamiskotti enese järel lohistades laagrisse tagasi minema. Pärast seda, niikaua kui on veel valge, teen mööda mäekuru suure ringi, et kõiki lumel olevaid jälgi uurida. Neid on vähe, sest tuul on lume siledaks pühkinud ning näha on ainult kõige värskemaid jälgi. Siit on läbi läinud rebane ja hunt.

PŠARTI MÖÖDA ALLA. Külmal udusel hommikul liikus ahelaks veninud karavan mööda Pšarti alla. Terve kari mägikitsi eesotsas vana sokuga ilmus meie kohale kaljudele, kuid me ei jõudnud teleobjektiivi valmis seada. Seda oli väga raske suunata: käed kangestusid ja hakkasid pingutusest värisema. See-eest järgmisel käänakul mul vedas:

ehmatasime ühte emalooma ja ajasime ta järsule kaljuseinale. Siin saingi revanši. Hingeldades ronisin lumist nõlva mööda niikaugele, et jõudsin otse kitse vastu, toetasin oma Maksutovi Sultan Taštambekovi õlale ja tegin mitu võtet. Äkitselt tuli karja juht tagasi ja ilmselt tema kutse peale hüppas kits kaljult alla ning läks juhi kannul minema. Julge loom — inimestele läheneda oli ju üsna riskantne.

Minu ja küttide vahel oli väike tüli. Mina ei lubanud tulistada, aga nemad ainult seda aega ootasidki, kui ma lõpetan pildistamise, et siis tuli avada. Rahulolematult pomisedes pöördusid nad karavani juurde tagasi.

Õhtu eel lõime laagri üles luhale, mille läbimõõt ulatus umbes saja meetrini. Siin kasvasid kõrged, inimesest pikemad põõsad. Orgu kattis lumi, jõgi voolas imepärases jäälabürindis. Ta kees, paiskas veeojasid kord jää pinnale, kus need hetke jooksul moodustasid uue jääkihi, kord aga tormas kümnete nähtamatute ojakestena kumeda surina saatel mööda jääkoridore. Kõigi pragude—lompide servad olid kaetud peenematest jäänõeltest kummalise ja õrna pitsiga. See oli jäise õhuga kokkupuutumisel tardunud veeaur.

Käisin kaua ja silmitsesin kartlikult jõge. Kes teab, kus külm vee aheldab-kaanetab, kus see aga üle tulvab. Ja lõpuks ei suutnudki ma lahendada küsimust, kas laager sai ikka õigesse kohta üles löödud.

Ajasime telgid püsti, nende vahele tõmbasime nõöri, sidusime hobused kinni ja katsime nad kahekordselt tek-kidega. Lihtne ja harjumuspärane töö tundus praegu kohutavalt raskena, kangestunud sõrmed ei kuulanud sõna ega paindunud.

Juba pimedas pandi suures telgis ahi küdema. Viskasin ukseava ette vildi, käskisin Indal pikali heita ja katsin ta mitmekordselt kokkupandud presendiga.

D'Artagnani hobune jõudis hädavaevu laagri ja heitis pikali: tal oli väga halb.

RAHUTU ÕÖ. Telgis on soe, põlevad küünlad. Eba-meeldiv on ainult see, et külm on mõned konservipurgid lõhki lõõnud. Isegi keedis on kõvaks külmunud.

Pärast andsime oma ahju teise telki ja hakkasime end magama sättima. Silmapilkselt läks külmaks, küünlad kus-

tusid, sest taht ei suutnud enam steariini sulatada. Sulgesime tihedalt sissepääsu, laotasime laiali vildi, selle peale panime täispuhutavad madratsid, kõige peale kahekordsed magamiskotid. Pugesime sisse ja võtsime kattedeks peale veel poolkasukad. Rahu me aga ei saanud. Vahetpidamata purunes mürinal jää ning veekohin kostis päris telgi külje all. Tundus, nagu oleks jääkate just siinsamas meie juures purunenud ning otsekohe valatakse meid üle jäise veega. Pärastpoole hakkasid Rõži ja Inda meeletult haukuma, hobused aga trampima. Ülevalt nõlvalt tulid hundid. Nende ulgumine kostis aeg-ajalt kuskil päris lähedal.

Ehkki ma olin kindel, et hundid ei julge hobustele kallale tungida, ei pidanud ma vastu ja iga kord, kui ulgumine kõlas eriti ligidalt, kui hobused norskasid ning koe-rad määratsesid, ronisin ma kotist välja, tõmbasin vildid ja poolkasuka ülle, ning seisin kaua telgi ukse ees, surudes pihus püssi, ja piilusin pimedusse. Nii möödus öö.

KESK-PŠARDI LÄBIKAMMIMINE. Meie juures, oru põhjas, saabus hommik hilja. Mäed olid liiga suured ja talvapäike ei suutnud pikka aega neist kõrgemale tõusta. Jagasin oma rühma paarideks ning saatsin nad eri suundades laiali. Paarid lahkusid relvastatult, kuid kategoorilise käsuga tulistada vaid äärmise vajaduse korral. Mamat ja Taitšibekov läksid Sassõki jõeale, Sultan ja Karvon liikusid kitsal lõunanõlval lõhe mööda, mina Tšoršambega orgu mööda üles. Inda tuli meiega.

Sammusime aeglaselt ning vaevaliselt edasi ja silmitsesime lund.

Mitu korda saatsin Inda otsima, kuid inimeste jälgi ei olnud, huntide, rebaste ja arhaaride omad jätsid ta aga täiesti ükskõikseks.

Lumi sätendas, kõikjal valitses imepärane vaikus. Käisime terve päeva, tehes suure kaare ümber laagri ja uuri-des jälgi. Õhtuks olime surmväsinud ning jaksasime vaevu jalgu järele vedada.

JAHT TELEOBJEKTIIVIGA. „Mamat-akaa,“ sõnasin Rahhanovile, „arhaari tappa on kerge, aga eks proovi teda pildistada, tule mulle appi.“

Kõnnime kaua mööda Lääne-Pšarti, pärast mööda kitsast kuristikku lõunasse. Kuristikku ülaosas laieneb jõesäng

avaraks oruks. Nõlvakul, kus tasased alad vahelduvad kaljunukkidega, on karjadena mägikitsi. Lamedal nõlval paistavad arhaarid.

Seome hobused kinni ja hiilime edasi, püüdes seljandikku enda ning arhaaride vahele jätta. Jookseme lõõtsutades, vajume lumme, ja leiamegi end otse loomade vastas. Näeme kogu karja. Neid on palju, 150—180 looma. Arhaarid ei ole just eriti ehmunud, nad suunduvad aeglaselt mööda nõlva ülespoole ja vahivad meid arusaamatuses. Me ei avalda vaenulikke kavatsusi, ei tulista, räägime sosinal.

Mamat laskub põlvili, asetan teleobjektiiviga tema õlale, vaevaga, värisevi käsi, fokuseerin selle ning asun võtetele: kord, teine, kolmas. Ent katiku heleda klõpsatuse asemel kostab üksnes surin. Keeran seda nii ja teisiti, vinastan ja lasen jälle lahti, kari aga läheb üha kaugemale, jõuab lõpuks mäeharjale ning kaob selle taha. Katik on kinni külmunud. Olen meeleheitel. Lohutan end ainult sellega, et esimesed kaadrid tulid kindlasti välja.

Aga palju sügavamas meeleheites on Mamat Rahhanov. Kui ma võtted lõpetasin, otsustas ta, et nüüd võib juba kindlasti tulistada, ja valmistus lasuks.

„Pole vaja,“ karjun, „ei tohi, tagasiteel lased.“

„Mis sa nüüd, ülemus, mispärast sa mind piinad!“ hüüab Mamat, virutab püssi hange ja viskub näoli lumme.

Soojendan aparati, keeran ta objektiiviga küljest ära ning torkan vöö vahele, panen uue kasseti sisse ja me suundume kuristikku vastasküljele. Kitsed ei lase ligi, aga tänu Maksutovi objektiiviga võimsusele sain teha neist mõned võtted neljasaja meetri pealt.

Öösel on mürin ja ragin jõel eriti kõrvulukustavad. Isegi suurte kogemustega Mamat Rahhanov on rahutu. Kui ma jääd käisin vaatamas, nägin teda rohkem kui üks kord teise telgi uktsel seisvat.

Haige hobune jääb üha nõrgemaks. Tekkidesse mähitult lamab ta juba mitmendat päeva liikumatult. Paaril korral püüdsime teda üles tõsta, aga ta heitis jälle pikali.

Veel üks päev otsinguid. Kammisime nüüd läbi parema kalda harujõed. Olen selle ajaga niivõrd harjunud jälgi lugema, et võin neid vaadeldes isegi Mamat Rahhanovile jutustada, miks hundid kõrvale pöörasid, miks rahulikult

puhkav arhaarikari äkki üles sööstis ja metsikus galopis mägedesse tormas, kuidas rebane hiiri püüdis.

Järgmisel päeval võtsime laagri maha. Liikusime piki Pšarti alla. Telgi lähedale jäi, hambad irevil, lamama d'Artagnani hobune. Ta suri möödunud ööl.

MÖÖDA JÄATUNUD PŠARTI. Kaljunõlvad liitusid üha tihedamalt. Järsumaks ja sügavamaks muutus kuristik, tema põhja mööda voolas kohisedes jõgi, mis valgus kord laiali, kattes kogu oru jõeladestustega, kord rabeles auras sügavates lompides, kord jooksis sulisedes ja helisedes piki jääd.

Meie karavan liikus jõge mööda alla. Et sügavatest harujõgedest ja jääkuhjatistest mööda saada, tuli jääll „liugu lasta“ või ronida piki mäekülgi.

Liikumatus õhus seisid tardunult peened jäigastunud kasjed. Kapjade all helises jää, ragises kiviklibu, kitsastes mäekurudes kordas kaja kõvasti ning ärevalt rautatud kapjade heli. Vaatasin ettepoole ja heitsin pilgu kaaslastele. Nemadki silmitsesid tõsiselt ja veidi rahutult ees ootavat rada. Nüüd alles sain aru, miks Urazali ütles: „Ära mine, praegu on seal paha.“

Siia, mõlemast küljest mustade kaljuseinte vahele surutud kuristikupõhja polnud talvepäike ammu sisse piilunud. Kaljudest piiratud ja külmast aheldatud Pšart kuhjas kohati jäätükke ülestikku, kohati jättis aga sügavaid vastukajavaid tühikuid. Tardunud jäävallid olid moodustanud jääpaisu, nende taha oli kogunenud kogu orgu täitev jääsupp. Aeg-ajalt purunesid paisud mürinal ning hiiglaslikud veehulgad tormasid kohisedes orgu mööda alla, rebides juurtega välja puid ja põõsaid, pühkides kõik oma teelt.

Esimese paisuni jõudes peatusime ja jäime mõttesse.

„Noh, kuidas on, poisid?“ küsisin kaaslastele otsa vaadates.

„Pole viga, ülemus!“ vastas Mamat Rahhanov äkki lõbusalt.

„Pole viga, las käia!“ ja ajas hobuse järsu kantsikuhoobiga vette.

Vett üles pritsides sammusid hobused üksteise järel üle laialt üleujutatud paisu. Põlvist, kõhust, rinnust saadik sumasid nad jääpudrus.

Meie käisime kord kaldal, kord ajasime hobused jälle sogasesse jäisesse vette. Üha uuesti ja uuesti kargasid nad jäätunud kaldale või jääpankadele. Järjekordse paisu ületamisel peatusime. Hobustel värisesid väsimusest jalad ja nad lõõtsutasid raskelt. Peaaegu käratult, mingi kerge kahinaga murdus järsku pais ning jäävall meie ümber hakkas liikuma, surudes meid ligipääsmatu seinaga vastu. Läbilõikavalt vilistav Mamat peksis oma hobust.

Veeladin, hobuste hullunud silmad. Libisedes ja komistades tormame edasi. Üks kaaslastest, kõige noorem, läks nii verest välja, et kattis näo kätega ja jäi seisma. Keegi lõi tema hobust kogu jõust kantsikuga, see sööstis edasi — ja saimegi kõik läbi. Pääsenud kaldale, vaatasime juba ohutust paigast, kuidas jäävall meie jalge all edasi liikus. Pärast laskusime uuesti alla ning liikusime jälle vees ning mööda jäätunud kive.

Inda vaatas mulle kuidagi eriliselt nukra pilguga otsa, pärast seda hüppas aga sõnakuulelikult jääkülma vette. Kolmanda paisu ületamisel läks ta üleni jäässe, jääpurikad helisesid ta rinnal ning kõhul.

Kaotasin ettekujutuse, mitu korda me karavan sügavatest abajatest läbi läks. Vahel möödus üsna meie ligidalt raske jäävall, olgu siis vaikselt või mürinal, valmis meid laiaks litsuma ja hävitama. Kihutasime edasi, päästes end hukkumisest, siis aga kargasime jälle kaldale.

Alles hilja õhtul tõusime mäekurule Tšat-Tokoi kohal ja hakkasime lumes mustendava tihniku pole liikuma.

Kõik on viimse piirini kurnatud, vildid on ülikõvasti alpinistipükste külge kinni külmunud, hobustel on selg sadula all jääpantseris. Karavani kõrval jookseb Inda, kilisedes üleni jääpurikatest.

TŠAT-TOKOI SALAPÄRASES TIHNIKUS. Võimsad tumedad mäeharjad on poolenisti lume all, aga seal, kus Pšart Murgabiga ühineb ning nüüd juba lähedal oleva Sarezi poole ruttab, tulevad tihedad padrikud põõsastest ja väikestest puudest. Need on tõenäoliselt kõige suuremad tugaitihnikud Pamiiris. Räägitakse, et nimelt siin olevat golub-javani jälgi nähtud.

Meie laagri lähedal rohus jookseb armetu, pooleldi külmavõetud kuldnokk. Pakane on ta peaaegu taltsaks

muutnud. Ta hoidub tule lähedale, nokib raasukesti, mida talle viskame.

Öösel mühises vesi lisajões, aeg-ajalt murdus raginal jää. Hobused hulkusid telgi ümber ja nende sammud kajasid õõnsalt vastu, nagu oleks pinnase külmunud pealiskihi all tühjus. Kõlisesid päitsed, hobused krõmpsutasid vahete-vahel rohtu. Minu jalge juures higisõbal magas Inda. Jää ragin ja aeg-ajalt valvsaks muutuv Inda löid kuidagi rahutu õhkkonna.

Oli selge, et ekspeditsioon ligineb lõpule. Tehtud oli palju. Ja kõigi spetsialistide järeldused langesid kokku. Arheoloogid tõestasid, et juba kiviajal elasid Pamiiris inimesed. Aga lumeinimene ei saanud elada eelajaloolise inimesega ühel maa-alal — kiviaja inimene oleks ta välja tõrjunud, hävitanud.

Sõitnud läbi kogu Pamiiri ja kogunud hulgaliselt andmeid lumeinimese kohta, selgitasid etnograafid välja, et legendid temast on olemas juba väga ammu. Nad tulid järeldusele, et rohkearvulised lood golub-javanist ja jutustajate veendumus, et nad ei räägi muinasjuttu, vaid esitavad fakte, viisidki eksitusse inimesi, kes püstitasid hüpoteesi meie päevini eksisteerivast lumeinimesest.

Zooloogid, kütid, alpinistid, instruktorid kammisid läbi Baljand-Kiiki, Pšarti, Kaında ja Sarezi orud ning nõlvad, tugaitihnikud ja firniväljad. Enam kui kolmekümnes paigas panime välja peibutusöödad. Üle 100 päeva istusime varitsuspaikades. Töötasime kevadel, suvel, sügisel ja talvel.

Kohtasime sadu kordi arhaaride ja mägikitsede jälgi ning nägime sadu kordi ka neid endid, kümneid kordi märkasime karu ja lumileopardi, hundi ning rebase jälgi, rohkem kui kord nägime ning fotografeerisime enamikku neist loomadest. Ent me ei leidnud mingeid tõestusi lumeinimese olemasolu kohta.

Ilmselt pole enam mingit lootust. Nii meie kui ka kohalikud kütid ei leidnud absoluutselt mitte midagi lihtsalt sellepärast, et otsisid seda, mis on olemas arvatavasti ainult kujutluses.

Niisiis olid tühja jooksnud kõik meie jõupingutused, arheoloogide ennastsalgavus, sareelaste heroism, kes rajasid teed Sarezile ja sõitsid elu kaalule pannes mööda salakavalat järve. Tähendab, alpinistid ronisid mööda

järske nõlvu lihtsalt niisama; zooloogid istusid ning külmetasid vaatluspunktides ööd ja päevad läbi asja ees, teist taga?

Ei, ei, ei!

Selle aasta jooksul kisti Pamiiri käest välja veel mitu saladust, mida ta nii hoolikalt hoidis. Pühiti minema valge laik Pamiiri botaaniliselt kaardilt.

Murti maha kivilukud, mis lukustasid uurijatest puutumata jäänud Pamiiri piirkondi. Rajati teed ülrasketele mäekurudele. Nüüd tunneme Sarezi ja Baljand-Kiiki floorat ning faunat, meil on olemas Kesk-Pamiiri geobotaaniline kaart. On kogutud tuhandeid herbaariumilehti, tuhandeid putukaid, sadu linnu- ja kümneid loomanahku. Saadi selgus ka küsimusse eelajalooliste inimeste elust Pamiiris. Selgitati välja, millised hiiglaslikud kliimatilised ja geoloogilised muutused on toimunud sellest ajast alates, kui siin elas ja töötas kiviaja kunstnik.

Hommikul jooksis kuldnohk meie telgi juures rohus ikka niisama kartmatult ringi ning nokkis konservijääke. Oli külm, jõgi auras. Silmitsesin kahetsustundega kuldnohka, kes ilmselt oli hukkumisele määratud.

Pärast äratasin kaaslased ning sammusime hanereas, omavahel vaikselt vesteldes, tihedasse võssa. Pehme liiv, savikõrb, lumi — kõik on kirju jäneste, huntide, rebaste, lumileopardide, stepikasside jälgedest.

Tund tunni järel kammisime võsa, kord jõeale liginedes, kord kaljude alla kadudes. Suundusime üle Murgabi ja venisime jälle ahelikuna, läbisime võsastiku, piiludes igasse harujökke, koopasse, lõhesse.

Hämardus. Põösastes vilksatas midagi hallikasvalget. Vilksatas korra, pärast teise, siis juba lähemal mägede nõlvadele, möödus lõpuks minu kõrval käivast Sultanist nagu vari ja äkki seisis kaljul meie ees lumileopard. Vaikisime ega tulistanud: otsisime kedagi teist.

Tuul keerutas lund üles, puude paljad oksad peksid nukuralt üksteise vastu, aeg-ajalt murdus jää. Seisime leetseljakul päris Tšat-Tokoi ääres, ja vaatasime Sarezini viivasse kitsasse orgu.

Kõik on üle vaadatud, minna pole enam kuhugi.

Külm ja karm tuul paiskas näkku kuiva lund ja liiva. Pimedus tihenes, puud ja põõsad sabisesid.

Hüvasti, mõistatus!

SISUKORD

Eessõna	3
Autorilt	5
Komplekteeritakse ekspeditsioon ja alustatakse esialgset uurimistööd .	9
Viimased ettevalmistused	14
Tee Pamiiri	19
Tööde algus Pamiiris	25
Sarezi lähistel	30
Sarezi südames	35
Pamiir avab oma saladused	52
Legendi sünd	58
Baljand-Kiik	63
Hüvasti, Sarez!	70
Sügisene marss	73
Viimased otsingud	84

Кирилл Станюкович. ПО СЛЕДАМ УДИВИТЕЛЬНОЙ
ЗАГАДКИ. (Из дневника экспедиции.) На эстон-
ском языке. Издательство «Валгус». Таллин,
Пярнуское шоссе, 10.

Toimetaja I. Turm. Kunstiline toimetaja A. Säde. Teh-
niline toimetaja T. Linkvist. Korrektorid E. Talve ja
T. Lillipuu.

Laduda antud 12. XII 1967. Trükkida antud 11. VII 1968.
Paber 54X84/16. Trükipaber nr. 2 - Kohila Paberivab-
rik. Trükipoognaid 6,0+0,5 (kleebised). Tingtrükipoog-
naid 5,5. Arvestuspoognaid 5,64. Trükiarv 10 000. Tell-
muse nr. 2357. Trükikoda «Punane Täht», Tallinn,
Pikk t. 54/58. Hind 20 kop.

A

29397

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00428175 6

20 kop.